

सरोजिनी नायडु

पद्मिनी सेनगुप्त

सरोजिनी नायडु (1879-1949) ले अंग्रेजी भाषामा लेखे एक भारतीयको रूपमा होइन तर अंग्रेजी भाषा जसलाई अत्यन्त सहज माध्यमको रूपमा उपलब्ध भएकोले अंग्रेजी काव्यको इतिहासमा आफ्नो निम्ति एक उपयुक्त स्थान सुरक्षित राखेकी छिन् । सरोजिनी यद्यपि, भारतको निम्ति अपरिचित थिइनन् औं एक विशुद्ध भारतीय, एक स्वदेश-भक्त सुपुत्रीको लेखनीद्वारा आफ्नो देशको सम्बन्धमा उनले लेखिन्, जो आफ्नो महान राष्ट्रको एक अविच्छिन्न अंग थिइन् ।

हैदराबादको हिन्दु-मुस्लिम सम्मिश्रणको उनी एक शिशु थिइन्, जसलाई ब्रह्मो-दर्शन, सहिष्णुता र मानवीयताको सुदृढ़ आधार प्राप्त थियो । स्वयं अंग्रेजी माध्यमको शिक्षा प्रणालीको एक उपज भए ता पनि उनले जातिसत्वबाट वञ्चित राष्ट्रविभ्रम भारतीय युवाहरूको पश्चिम-प्रतिको अन्ध-बौद्धिक दासत्वको निम्ति भर्त्सना गरेकी छिन् । तथापि उनलाई अत्यन्त शैशवास्थादेखि नै पूर्व र पश्चिमको मित्रताप्रति निष्ठा राख्ने शिक्षा दिइएको थियो ।

सरोजिनीले हामीलाई सततः यो स्मरण गराएकी छिन् कि हामीले पुनर्पत्नी त्यहाँ चन्द्रमा छ, आकाश हाम्रो परिसीमा हो औं एक अविभक्त विश्वको कल्याणको निम्ति हामीले कार्यरत रहनु छ ।

सरोजिनी नायडुलाई भारत-कोकिला भनेर साँचो अर्थमा सम्बोधन गरिएको छ, असको मधुर स्वर तिनीहरूका कर्णकुहरमा अद्यापि गुञ्जिरहेकै छ, जसले उनका वाक-पटुमय वक्तव्यहरू श्रवण गर्ने अवसर प्राप्त गरेका थिए ।

सरोजिनी नायडुलाई आफ्नी प्रख्यात माताकी एक मित्रको रूपमा परिचय राख्ने श्रीमती पद्मिनी सेनगुप्तद्वारा लिखित यो पुस्तिका, ती साधारण भारतीय पाठकहरू, जसले राजनीतिज्ञको रूपमा सरोजिनीको सम्बन्धमा केही जानेको भए पनि कविधित्रको रूपमा उति बढी जानेका छैनन्, तिनीहरूलाई भारत कोकिलाको रूपमा परिचय गराउने एउटा प्रयास हो ।

SAHITYA AKADEMI
REVISED PRICE Rs. 15.00

भारतीय
साहित्यका
निर्माता

सरोजिनी नायडू

भारतीय साहित्यको निर्माता

सरोजिनी नायडू

लेखिका
पद्मिनी सेनगुप्त

अनुवादक
बुद्ध कुमार मोक्तान

अस्तरमा छापिएको मूर्तिकलाको प्रतिरूप यो दृश्य राजा शुद्धोधनको महलको हो, जसमा तीनजना भविष्यवक्ताहरूले भगवान बुद्धका आमा, रानी मायाको सपना-लाई व्याख्या गरिरहेछन्। मुनिपट्टि बसेका छन् मुंशी जो व्याख्या दस्तावेज लेखिरेहछन् संभवतः भारतमा लेखनकलाको यो सबैभन्दा पुरानो अनि चित्रांकित अभिलेख हो।

नागर्जुनकुण्ड, दोस्रो शताब्दी (क्राइष्टाब्द)
सौजन्य : राष्ट्रीय संग्राहलय, नयाँ दिल्ली

साहित्य अकादेमी

Sarojini Naidu : Nepali translation by Buddha Kumar Moktan of
Padmini Sengupta's monograph in English. Sahitya Akademi, New Delhi
(1992).

SAHITYA AKADEMI
REVISED PRICE Rs. 15-00

© साहित्य अकादेमी

प्रथम संस्करण : 1992

साहित्य अकादेमी

प्रधान कार्यालय

रवीन्द्र भवन, 35, फ़ोरोजशाह मार्ग, नयाँ दिल्ली 110 001
विक्रय विभाग : 'स्वाति', मन्दिर मार्ग, नयाँ दिल्ली 110 001

क्षेत्रीय कार्यालय

172, मुम्बई मराठी ग्रन्थ संग्रहालय मार्ग, दादर, बम्बई 400 014
जीवनतारा बिल्डिंग, चौथो तल्ला, 23, ए/44 एक्स, डायमंड हार्बर रोड,
कलकत्ता 700 053

304-305, अन्ना सलाई, तेनामपेट, मद्रास 600 018
109, ए. डी. ए. रंगमन्दिर जे. सी. मार्ग, बेंगलूर 560 002

SAHITYA AKADEMI
REVISED PRICE Rs. 15-00

ISBN 81-7201-290-X

लेजर-टाइपसेटिंग : अक्षरश्री, दिल्ली 110 032

मुद्रक : संजय प्रिंटर्स, दिल्ली 110 032

क्रम

रहस्यमय वन	७
कौमार्य	११
वैलापती रंगमञ्च	१६
घरतर्फ	१८
शब्दहरू	२१
स्वर्णिम द्वार	२५
भारत कोकिला	३०
गोपालकृष्ण गोखले र सरोजिनी नायडु	३३
महात्मा गान्धीसित प्रथम भेट र प्रारम्भिक कार्यहरू	३५
भग्न-पंख	३९
स्वतंत्र संग्रामको शुरुआत	४५
पत्राचार र मित्रताहरू	४८
संघर्षका दिनहरू	५४
हाँसो, रंग र स्वच्छन्दता	५७
अन्तिम दिनहरू	६१
भारत-आंग्ल कविता	६३
कविता र दर्शन	६९
संदर्भिका	८५

रहस्यमय वन

सरोजिनोलाई परम्परागतरूपमा त्यो स्वप्न-संसार प्राप्त थियो, जहाँ उनका पिता औं केही अंशमा उनकी माता जीवित रहेका थिए । 'मेरा पूर्वजहरू हजारौं वर्षसम्म जंगल र पहाडी गुफाहरू, महान स्वप्नदर्शी, प्रसिद्ध विद्वान औं महान योगीहरूप्रति अनुरक्त थिए । मेरा पिता स्वयं एक स्वप्नदर्शी हुन्, एक महान स्वप्नदर्शी, एक महापुरुष, जसको जीवन विपूल विफलतामा परिणत भएको छ ।' अनि यो स्वप्नहरूको आचरणमा निहंत छ औं 'हामी यस्ता वस्तु हौं, जसबाट सपनाको रचना भएको छ' भन्ने स्वीकार गरेर नै सरोजिनी नायडुका साहित्यिक कृतिको कुनै पनि अध्ययन गर्दा निर्णय लिन सकिन्छ । सरोजिनी नायडुलाई एक गम्भीर कवि, एक विचारक र एक दार्शनिकको रूपमा चिन्हित गराउने विवादमा पर्याप्त मसी खर्च गरिएका छन् यद्यपि कि यी समस्त विषयका झलकहरू औं अध्यात्मिकताको समेत प्रकाश उनका गीतहरूमा पाइन्छन् । तर उनी क्षणस्थायी छिन्, औं उनका गीतहरू पालकी-वाहकले उनको यसै शीर्षक कवितामा बहन गरेको भारजस्तै हलुका छ औं 'फूल', पंक्षी, हाँसी', ज्वारको भृकुटीमा प्रकाश' र 'औंशु' जस्तै अत्यन्त सुन्दर छन् ।

यो कल्पनाको प्रदेश औं कयात्मक मायावाद 'मध्य गृष्मकालीन रात्रीको सपना, (Midsummer Nights Dream)—का परीहरूसरह मोहक छ । जालीका कीरा औं तोरीका वीजसमान— पवनमय परी-आत्माहरू क्षुद्र, कोमल, प्रियकर औंर निःसत्व । अनि सरोजिनी नायडु यो आनन्द औं साथै उदासी र वेदनाको स्वप्न-संसारदेखि केही अलग्गै र एकाकी उभिन्छिन्, किनकि उनी उनले १९०२ तिर रचना गरेकी कविताहरू र गद्य-काव्यहरूमा बाहेक वास्तविकरूपले उनको परी-जगतमा, राजनीति र श्वेत कांग्रेसी सज्जासित सहभागी बन्न असमर्थ बनिन्, जसमा उनको उद्भव भएको थियो । उनका कल्पना र स्वप्नहरूको, अर्को व्यक्तित्वले उनलाई स्वतंत्रता संग्रामका योद्धाहरूभन्दा सौँच्चै नै एक भिन्न रूपमा उभ्याइदिए, यद्यपि कि उनी त्यसकै एक अभिन्न अंग थिइन्, किनकि सदैव तिनीहरूका म्लान-श्वेत औं कठोर गान्धीवादी आकृतिहरूसित सरोजिनी रंगीन चमक, हास्यमण्डित र उत्फुल्ल बनेर चम्किइन् । अनि त्यसैकारण उनको प्रथम कविता नै 'सपनाको गीत' थियो—

'एकचोटि न एक रात्रीको सपनामा
उभिउँ एकाकी एक रहस्यमय वनको प्रकाशमा

कल्पनाहरूमा आत्माभिभूत म उदबुद्ध पन्थीसम
औ सत्यको मदिरा थियो जो गाइरहेथ्यो पंक्षीगण
औ प्रेमको मदिरा थियो चक्किरहेका तारागण
औ शान्तिको सुरा थियो बहिरहेका सरिता-दल
रहस्यको त्यो वनमा निद्राको त्यो लोकमा ।
एकै त्यो जादुमय वृक्ष-वाटिकाको आलोकमा
अनुभव गर्ने मैले प्रणयको आत्मास्वरूप तारागण
एकत्रित औ ज्योतिर मेरो प्रदुमय यौवनको परिधिमा
अनि सुनें मैले सत्यको मदिरामय गाना
मेरो लालसालाई समन गराउन स्वयंलाई मैले झुकाएँ
प्रवाहित शान्तिको मदिराको श्रोतशिवनीको पासमा
रहस्यको त्यो वनमा निद्राको त्यो लोकमा ।

यो कविता, सरोजिनी गार्डन कालेज, क्याम्ब्रिजमा अध्ययन गरिरहे बेला सत्रह वर्षको
छँदा लेखिएको थियो औ 'दि इण्डियन लेडीज म्यागेजीन' (The Indian Ladies Magazine)-
मा १९०१ मा प्रथमोप्रथम प्रकाशित भएको थियो ।

सरोजिनीका सवपन-चित्रहरूमध्ये सबैभन्दा सुन्दर चित्र विस्मय-जनककारूपमा कवितामा
होइन तर १९०२ मा 'निलम्बुज' नामक गद्य-कल्पनामा उनले चित्रित गरेकी थिइन् । यो
गद्य-काव्यले रोमाण्टिकवाद र आदर्शवादको ढाँचालाई अनुसरण गरेको छ, जो उनका प्रायशः
सबै कविताहरूमा बिम्बित छन्, अनि यही वातावरणमा सरोजिनीले अपना कैशोर्यकालका
अधिक समय औ विवाहित नारीत्वका प्रारम्भिक कालसमेत व्यतित गरेकी थिइन् । सबैले इच्छा
गर्छन् कि सरोजिनीले आफ्ना शब्दहरूलाई गद्य-कवितामा अधिकाधिक प्रयोग गर्नमा संलग्न
रहेकी हुँदा हुनु, यद्यपि सानो झरनासरह तिनीहरू प्रवाहित बनेका छन्, जो उनका द्वि-शब्दासित
कविताहरूभन्दा भिन्न छन्, जो प्रायशः एक लयका बनेका थिए । 'निलम्बुज'—मा सरोजिनी
अंग्रेजी काव्य-लेखनका वैभिन्यता र युगका परिपाटीबाट उन्मुक्त छिन् ।

'निलम्बुज' १९०२ मा 'दि इण्डियन लेडीज म्यागेजीन' (The Indian Ladies
Magazine)- मा प्रकाशित भएको थियो औ थोरैलाई मात्र यस बारेमा अवगत थियो, यद्यपि
कि नाटिसन^३-द्वारा प्रकाशित वक्तव्यहरू संकलित एउटा पुस्तकमा पनि यसले स्थान पाएको
थियो । यहाँ पनि उनको एकाकी आत्मा प्रकाशित भएको छ, जो एक तरुण युवतीसरह विचरण
गर्दछे, 'एकै एक सारोवरका किनारहरूमा, जो पीत-रक्तमय पहाडहरूका औंठीको दुधिया
पत्थरसरह चम्कन्थ्यो ।' यहाँ उनी 'सरिताको लयसित पूर्णतः ताल मिलाई निद्रालू
लयात्मकतासित हिँड्दछिन ।'

२. सरोजिनी नायडुका वक्तव्य औ रचनाहरू : पृष्ठ प्रथम अनुक्रम ।

यो छवि विलक्षणतासित आकर्षणीय छ औ एउटी युवतीको हृदयमा गुम्फित रंग र
सौन्दर्य उनका कल्पनाहरूसितै परम्परामा गुँथिएका छन् । उनी ताराहरूलाई निहाछिन् 'जबसम्म
कि तिनीहरूका अगम्य ज्वालाहरू, उनका बहुविध उत्साहका अग्निरहेका ज्वालाहरूले औ
मानवताको निम्ति, जीवनको निम्ति औ सबैभन्दा माथि विश्वको अनन्त सौन्दर्यको निम्ति
असंख्य हृदयका अनुरागले उनलाई अभिभूत गराएको हुँदैनथ्यो ।' सरोजिनी नायडु, जो स्वयं
यहाँ एक २३ वर्षकी युवती जसले विवाह गरेको चार वर्ष भएको छ, एक गौरवमयी माता,
एक सुखी पत्नी, बेलायत र इटलीको वाह्य सुगन्धद्वारा आच्छादित जीवनमा सेवाको भावना
र गीतप्रतिको अनुराग लिएर स्वदेश फिरेकी छिन् । यहाँ एउटा कोपिला फूल भएर प्रस्फुटित
भइरहेछ, जसका पत्र-दलले स्वर्णिम दिनकरको उष्ण उतापमा आफ्ना कोमल सौन्दर्यलाई
उद्भासित गरिरहेका थिए ।

'त्यसपछि उनले एक बौद्धिक झुधा, एक अतृप्तनीय आध्यात्मिक तृष्णामा उपभोग
गरिएका सनातन रहस्यको छायाभित्र पदार्पण गरेकी थिइन्, सततः पवन र नदीहरूका
निनादमा, पर्वतहरूमाथि प्रभातको व्योमीय शोभामा, समस्त युग र समय जातिका कवि औ
दार्शनिकहरू, स्वप्नदर्शी औ गुरुहरूका प्रकाशित आत्माहरूमा सौन्दर्यको हर्षोन्मादको अन्वेषण
गर्दै ।'

'निलम्बुज' सरोजिनीको त्यो कल्पना थियो, जब उनले प्रथमोप्रथम संसारतर्फ कर्दम
बद्धाइरहेकी थिइन् । हैदरावादमा उनको जीवनको पृष्ठभूमि, चाँदी र सून औ उनको समाजका
इन्द्रधनुषी छविहरू, महल र विलासितापूर्ण घर-गृहस्थीको परखालभित्रको पर्दाको संसारमा
लिप्त थियो, औ बाहिरतिर, चहकिलो सूर्य, पंक्षीहरूका गायन औ बैंगुने, गुलाबी र सुन्तले
रंगका फूलले लादिएका बर्षेचाहरू, तीव्र सृजनात्मक कार्यहरूका सूचि औ आकांक्षाहरूका
लामहरू यो कल्पनामा व्याप्त हुँदछ । सरोजिनीको गद्य-काव्यमा एउटी युवतीले एकै संसारमा
प्रवेश गर्दछे । उनी सुन्दर छिन्, उनका सुन्दर नयनहरू उनको कोमल अण्डाकार मुखाकृतिबाट
'अन्तरको गीतिमय आत्मा'—लाई अभिव्यक्त गर्दै चम्कन्थे नील लोहित औ स्वर्णाभुषित, उनका
मुँधुरिएका काला केशका गुच्छाहरूलाई उन्मादका फूलहरूले ठाकेर 'निलम्बुज' सरोवरका
तीरलाई छाड्दछे औ 'एक चिर-हरित फूलका पौधा औ दाङ्गिका रुखहरूका बर्षेचातिर प्रवेश
गर्दछे । त्यो विशाल कोठा केवल मधुरो देखिन्छ औ 'ताँबाको भौँडामा चन्दनको तेलमा ढाल
पारेर हालिएका बाती' प्रकाशित छ । त्यो युवती सुस्ताउँदछे औ आनन्दको मुस्कानले उनको
मुहारमा आच्छादित आध्यात्मिकताको पर्दालाई खोल्दछ । उसले 'धुनीला, अँगुरी औ हरियो
रंगको परिधान'—मा सुजजित आलस्यमा सुस्ताइरहेकी युवतीहरूको एक टोलीलाई हेर्दछे,
जो कतिचाहिँ 'सुन्दर कुहिरो'—का वस्त्रमा फूल बुनिरहेका, कोही मुखमा मसाला चपाउँदै
गद्दीमा ढलिकरहेका औ कोही प्रेमका गीतहरू गाइरहेका थिए ।

अतीतको दरवारिया भारतमा अति प्रचलित नारी जगतको एक लाक्षणिक चित्र यहाँ
चित्रित छ । नवागन्तुलाई स्वागत गरिन्छ, तर परेवाहरूसित खेन्दै त्यसै केही क्षण व्यतित

गरेपछि मात्र, उ आफ्नो कोठातिर जानलाई मास्तिर वरण्डातिर लाग्दछे । उसले वैगुने र सुनीला रंगका पर्दाहरू झुण्ड्याएका खिडकीहरू उघार्दछे औ एकलै उभिएर बाहिर अन्धकारतिर नियाल्दछे । वाल्यपनको स्मृतिहरूले उसलाई पछ्याइरहँदा आफ्नो मानसिक अवस्थालाई अभिव्यक्तिदिन उ रूदन गर्दछे कवि, भविष्यवक्ता, स्वप्नदर्शी औ गुरुहरूका आत्माहरू उनका अभिभूत हुँदछ । एउटा स्वाभाविक जीवन-यापन गर्दै उसले 'सदैव यो प्रदीप्त औ अस्थिर संसारको एउटा अतीव द्रुतगामी क्षण, मानव-प्रारब्धको एक अति घटनाक्रमको अन्तरालमा लुप्त अनन्ततालाई भेदन गर्ने उत्कट आकांक्षा राख्दछे ।'

उनको वाल्यावस्था उत्साहवर्धक भए ता पनि विलुप्त भइसकेको छ औ अब उ यहाँ एक 'गीति नारी'—को रूपमा अवतरित भएकी छे 'आफ्नो अकथनीय स्वप्न, यसको सुक्ष्म अप्रेषणीय विचारसित पूर्ण सहानुभूति राखनलाई एक कविको अन्तरको निम्ति आवश्यक र अन्तिम अनिवार्यता' सम्मिश्रित प्रेम र जीवनको चाहना राख्दै ।

निलम्बुज औ तल्लिरका हात्य, संगीत र मदिराको उल्लासलाई सुन्दछे । उ लोलाउँदछे औ मुस्काउँदछे, 'त्यो मुस्कान, जुन मुस्कानभित्र अदृश्य आँशुहरूको परम विषाद विद्यमान छ ।' बितिरहेका वर्षहरूका स्मृति नै उसले बिसिसकेकी छे औ आफ्नो आत्माको सुन्दरताप्रतिको हर्षोल्लासको एकान्ततिर उ फर्किआएकी छे औ 'एक स्वप्नदर्शी, जो अमरताको निम्ति लोलुप रहेकी छे, जो एक नारी थिई कोमल चाहनाहरूले परिपूर्ण, उसको अप्राप्त परम्परागत आनन्दको निम्ति मर्मन्तिकरूपले रोदन गर्दछे ।'

तब यहाँ एक कवि राजनीतिज्ञ केको खोजमा उभिएकी छिन् ? औ के उनलाई उनको 'अपूर्ण परम्परागत देय' सम्पूर्ण जीवनमा उपलब्ध भएको छ, जसलाई उनले आगामी दिनहरूमा अधि बढाउन परेकी छिन् ? आश्चर्यको विषय छ, सरोजिनीभित्र उनको हास्यको अन्तरमा सदैव वेदना लुकेर बसेको छ, आफ्ना अपूर्ण सपनाहरूको गतीर वक्तव्यहरूको रंग र प्राचुर्यता, रहस्यमय वनको निम्ति जो ढलेर ध्वस्त बनेका छन्, एउटा भारत र उनको आफ्नै आत्माको निम्ति जो स्वाधीनताको निम्ति क्रन्दन गरिरहेछ—

'कमजोर थिए करहरू हाम्रा, तर विनम्र थियो सेवा हाम्रो
देख्यौं अन्धकारभित्र हामीले स्वप्न तिम्रो वैभवको
भावी-आनन्दको निम्ति हामीले प्रयत्न गर्थ्यौं मौनतामा
औ विषादको सारेबरबाट जल-सिंचन गर्यौं तिम्रा बिरूवाहरूमा
गर्यौं हामीले श्रम विपूल पार्न तिम्रा हाँसेत क्षणहरू जागरणको
पूर्ण भयो हाम्रो जागरण लौ हेर प्रभात आयो ।'

अनि सधैं हामी पछिल्लिर फर्केर अतृप्तिको साथमा अमरत्वको खोज गरिरहेकी त्यस युवतीलाई हेर्छौं, जो सम्भवतः उनलाई विदत्त नभए पनि, उनका सेवा औ गीतका वर्षहरूमा उनलाई प्राप्त भएको छ, किनकि त्यो त्यही क्षण थियो, जब उनी आफ्नो जीवनको स्वर्णिम द्वारमा उभिएकी थिइन् ।

कौमार्य

सरोजिनीको जन्म १३ फरवरी, १८७९ को दिन भएको थियो । उनी आठजना नानीहरूमध्ये ज्येष्ठी सुपुत्री थिइन् ।

सरोजिनीका प्रकाशित द्वितीय काव्य-पुस्तक 'काल-चरी' (The Bird of Time)—को प्रस्तावनामा एडमण्ड गोसले लेखेका छन्: 'उनी बाँचेकी छिन् विषादसित अक्षुण्ण सम्बन्ध राख्दै; औ यही नै उनको विख्यात जीवनको अर्को सतह हो, उनले आनन्दको साथसाथै सान्त्वनाको नैराश्यलाई साक्षात् गरेकी छिन् । अधिक पीडाको दर्शनले गर्दा नै सम्भवतः उनका चमेलीका मालाहरू सुकेका छन् औ उनको आकाशको नीलिमालाई गाढा तुल्याएको छ ।' उनको भाइको मृत्युसितै उनको वेदनाको शुरुआत भएको छ । उनले अनेक दुर्घटनाहरूलाई पछिबाट सामना गरेकी छिन् औ यो आश्चर्यको विषय छ कि यी घटनाहरूले सरोजिनीलाई किन अझ गहन कविताहरूको सृजना गर्नमा प्रेरित गरेनन्, उदाहरणार्थ गोखलेको निधन हुँदा, तर उनले केवल बहुधा उद्घृत औ प्रशंसा गरिए ता पनि यस्ता महान् व्यक्ति औ आफ्ना एक विश्वस्त मित्रको मृत्युमा हलुका कविताको रचना गरेकी छिन् । बहुधा उनले आफ्ना नानीहरू, आफ्ना बहिनीहरू औ आफ्ना मित्रहरूको सम्बन्धमा तिनीहरूका नाउँको व्याख्या गर्दै औ तिनीहरूका जीवनको कल्पना गर्दै लेखिन् तर तिनीहरूलाई प्रायशः असंगतरूपमा गीतको आवरणले आच्छादित गराएर मात्र ।

सरोजिनी नायडु अघोरनाथ चण्डोपाध्याय एवं च्याटर्जी, जस्तो कि पहिले उनी स्वयं कहलाइन्थे, पूर्व बंगालका एउटा गाउँ ब्रह्मनगरबाट आएका थिए औ बरदा सुन्दरीकी प्रिय पुत्री थिइन् । आफ्ना पूर्वजहरूबाट परम्परागतरूपमा प्राप्त पण्डित्यको दावाबाहेक तिनीहरू प्रकृतिका प्रेमी औ जंगलमा ध्यान गर्नेहरू थिए । यद्यपि कि सरोजिनीले आफ्ना पिताको जीवनलाई नितान्त विफल बताएकी छिन् तर उनका उपलब्धिहरू कुनै अर्थमा पनि धेरै थिएनन् । उनी संस्कृतका पण्डित थिए औ पुर्वीय औ पाश्चात्य साहित्यका ज्ञाता थिए । उनी अंग्रेजी, हिब्रू, फ्रान्सेली, जर्मनी औ रसियाली भाषाका विद्वान थिए । प्रत्येक दिन केही न केही सिक्नपछि भन्ने उनको आदर्श वाक्य थियो । कलकत्तामा उनी केशवचन्द्र सेनको सम्पर्कमा आए औ ब्रह्मवादको नव विधान सम्प्रदायमा सामेल भए । उनकी पत्नी केशवचन्द्रद्वारा सञ्चालित भारत आश्रमका प्रथम निवासीहरू मध्ये एक थिइन् ।

अघोरनाथको प्रिय विषय रसायन शास्त्र थियो, जसले उनलाई पछिबाट एक उत्साही रसायन शास्त्रीमा परिणत गरायो, जसले हैदराबादको एउटा जीर्ण व्यायामशालामा कराहीमाथि बसेर साथीहरूसित अन्य सस्ता धातुहरूलाई स्वर्णमा परिणत गराउने सुत्रहरू अन्वेषण गर्नमा राती धेरै अबेरसम्म परिश्रम गर्थे । सरोजिनी लेखिन्, 'अहो, प्रिय दिन-रात प्रयोग चलिरहेको छ औ; प्रत्येक व्यक्ति जसले नयाँ औषधिहरूको विवरण त्याउँदछ, उसलाई भातृवत स्वागत

गरिन्थ्यो । तर यो रसायन विद्या केवल एउटा कविको सौन्दर्य, अनन्त सौन्दर्यको निम्ति मरिमेटेने आकांक्षालाई अभिव्यक्त गर्ने भौतिक प्रतिरूप मात्र थियो । स्वर्ण-निर्माताहरू औ काव्यका झप्पाहरू, तिनीहरू नै जमल्याहा निर्माताहरू हुन्, जो रहस्यतर्फको वसुधाको गुप्त आकांक्षाहरूतिर प्रवृत्त छन् औ मेरा पितासित विलक्षण प्रतिभा छ भने ममा सुन्दरताप्रतिको चाहना छ ।^१

हैदारवादमा आउनभन्दा अघि अघोरनाथ रसायन शास्त्रमा छात्रवृत्ति लिएर विदेश गएका थिए । १८७७ मा उनले एडिनबरो विश्वविद्यालयबाट डाक्टरेटको उपाधि हासिल गरे । उनी भारत फर्केर आएपछि १८७८ मा हैदरावाद, डेक्कनमा आमंत्रित गरिए, जहाँ उनले अंग्रेजी माध्यमको एउटा विद्यालय शुरू गरे । तत्पश्चात् अघोरनाथले हैदरावाद कालेज स्थापित गरे, जसको उनी प्रिन्सिपल नियुक्त गरिए । यही कालेज पछि निजाम कालेज भयो । चाँडै नै उनले आफ्नी पत्नीको सहयोगद्वारा नारी शिक्षाप्रति अभिरुचि लिन थाले । अन्यान्य नारीहरूको सहयोग लिएर, ओस्मानिया कालेजको एउटा अंगको रूपमा गर्ल्स कालेजको उद्घाटन गरियो । अघोरनाथ जाति-प्रथा र बाल-विवाहको विरुद्धमा थिए । हैदरावादमा उनले धेरै वर्षसम्म गरेका सेवा-कार्य प्रशंसाको विषय रह्यो तर उनी राजनीतिमा सम्पृक्त बने औ नौकरीबाट निलम्बित गरिए औ अल्पावधिको निम्ति हैदरावादबाट निष्कासित गरिए । केही सालपछि उनलाई निजाम कालेजको प्रिन्सिपलको रूपमा पुनः बोलाइएको भयो । ब्रिटिश भारतअन्तर्गत हैदरावादमा विशेष विवाह विधेयकको लागु गराउनमा उनको हात थियो । १८८५ सालदेखि भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेसको अत्यन्त प्रारम्भिक—कालबाट उनले यसमा सक्रीयतासित भाग लिन थाले ।

सरोजिनीको कैशोर्यकालको हैदरावादको आवास, उनका कवि भाइले व्याख्या गरेअनुरूप 'ज्ञान अनि संस्कृतिको एउटा अजायब घर, अद्भुत प्रकारका मिश्रित सामग्रीहरूले परिपूर्ण एक चिडियाखाना थियो, जसमध्ये कतिपय त रहस्यतर्फ ढल्किरहेका थिए ।'^२

उनको घरमा अत्यन्त उदारतापूर्वक अतिथि-सत्कार गरिन्थ्यो । सबैलाई गरिने मुक्त स्वागतको एक झलक सरोजिनीद्वारा आर्थर साइमनलाई लेखिएको पत्र, जो उनीद्वारा लिखित 'स्वर्णिम द्वार' (The Golden Threshold)—को प्रस्तावनामा दर्शाइएको छ । सरोजिनीले आफ्ना प्रयोजकलाई घरमा आमंत्रण गर्दछिन् । 'आउनु होस् औ मेरो साथमा मार्च महीनाको प्रभातकालको अनुभूति लिनहोस् । यो अत्युत्कृष्ट स्वर्णिम औ नीलिमामय आकाश, यो बैगुने रंगका लिलीका फूलहरू, जसले सूर्यको प्रभालाई अलंकृत तुल्याएका छन्, नीम चम्पक औ सिरिषका मोहक सुगन्ध, जसले आफ्नो निर्दय सुवासले मन्द पवनलाई आघात दिँदछ, हजारौं सुनौला, नीला औ चाँदी रंगका छाती भएका चराहरूले गुँड फर्कि रहेको समयमा कराएका

१. दि गोल्डन थ्रेशहोल्ड : पृष्ठ १५

२. जीवन र स्वयं म : हरिन्द्रनाथ चट्टोपाध्याय, पृष्ठ १५

जीवनको हर्षोन्मादका स्वरको चिच्याहट ! सबै जीवन र प्रेमको अत्यानन्ददायी औ दृढाग्रही कामनाको निम्ति सम्पूर्ण उष्ण, भयावह औ अनुरागपूर्ण छ, उत्साही र निर्लज्ज छ । अनि तपाईंलाई थाह छ त्यो गहिरो रातो रंगको लिलीको प्रत्येक पत्र-दललाई मेरो हृदयको रगतले बुनेको छ, यी ससाना काँपिरहेका चराहरू मेरो आत्माबाट सृजना गरिएको संगीत हो, यी गहिरा सुगन्धहरू मेरा वायव्य—स्वत्ववमा तिरोहित मेरा भावनाहरू हुन्, यो ज्याजल्यमान नीलो औ स्वर्णिम आकाश 'नितान्त म हुँ', मेरो त्यो अंश जो सततः औ धृष्टतापूर्वक, हो, केही विचारपूर्वक मेरा अन्य अंशहरूमाथि अधिपत्य गर्दछ, तन्हुहरू औ महीन जालहरूद्वारा निर्मित एक वस्तु, जो पीडित हुन्छ औ क्रन्दन गर्छ अनि भोलिएर एवं बीस वर्षपछि शायद त्यो भरेर जानेछ ।'^३ सदैव उनका पत्रहरू र कवितामा विषादको रोदन छ औ हामी जो उनलाई व्यक्ति गत रूपले जान्दथ्यौं उनको सदाको जीर्ण स्वास्थ्यबारे अज्ञात थियौं, जसमाथि उनले ७० वर्षको आयुसम्म साहससित बिजय हासिल गरिन । तर यहाँ पनि, उनका पत्रहरूका विशिष्ट गद्य अत्यन्त कम देखिन्छ । सरोजिनीद्वारा अझ बढी गद्य लेखेकी भए हुँदो हो भन्ने हामी कामना गर्छौं ।

आर्थर साइमनलाई यो पत्र उनको विवाह भएको घर 'स्वर्णिम द्वार' (The Golden Threshold) बाट लेखिएको थियो, जुन नामबाट नै उनको प्रथम काव्य-पुस्तकको नामकरण गरिएको थियो । उनको बाल्यकालको घर रोमाण्टिक, रंगीन औ गीतले परिपूर्ण थियो । उनकी माता वरदा सुन्दरीको पाकशाला सदैव भोजनले परिपूर्ण रहन्थ्यो औ अतिथिहरूलाई हिन्दु, मुसलमानी औ पाश्चात्य तरीकाका वाह्य भोजनहरू औ स्वादिष्ट मिष्ठान्नहरू टर्प्याइन्थ्यो । यसमा आश्चर्य थिएन कि सरोजिनीले भोजन बनाउनमा रुचि राख्दिइन् औ पछिबाट यसमा आसक्त बनेकी थिइन् । उनको घरमा धेरै नौकरहरू थिए, जो परिवारसँग गहिरो हेल्मेलसित रहेका थिए ।

सरोजिनीका माता-पिता 'परस्परमा' बंगाली भाषामा, नानीहरूसित हिन्दुस्थानीमा औ नौकरहरूसित तेलुगुमा वार्तालाप गर्थे । भनिन्छ वरदा सुन्दरीले धेरै भाषाहरू जानेकी थिइन् औ सरोजिनी को सबैभन्दा ठूलो भाइ वीरेन्द्रनाथ सोह भाषामा पारंगत थिए । सरोजिनीलाई उनका पिताले हठ नगरेसम्म अंग्रेजी भाषा सिक्ने इच्छा राखेकी थिइन् । वास्तवमा उनले सरोजिनीलाई अंग्रेजीमा नबोलेकीमा एक दिनभरी एउटा कोठामा बन्द राखेर दण्ड दिएका थिए । सरोजिनीले यस दण्डलाई खुशीसित स्वीकार गरेकी देखियो, किनकि त्यस दिनबाट उनले उनका पिताको आज्ञालाई शिरोधार्य गर्ने निश्चय गरिन् औ अंग्रेजीमा बोलिन् मात्र होइन तर यस भाषामा प्रवीण बन्ने निश्चय गरिन् । उनले यस प्रस्तावलाई यसरी दृढतापूर्वक अनुसरण गरिन् कि उनले अंग्रेजीबाहेक अन्य भाषामा लेखिनन्, यद्यपि कि उर्दू भाषामा पनि उनको राम्रो दखल थियो । सर्वोपरिरूपमा तेलुगु देशमा निवास गर्ने एक बंगाली चट्टोपाध्याय परिवारको निम्ति कुनै भारतीय भाषाभन्दा अंग्रेजी भाषा बोलु नै सहज हुन पर्थ्यो अनि जस्तो भान हुन्थ्यो,

३. दि गोल्डन थ्रेशहोल्ड : पृष्ठ १७ र १८ (जस्तो भान हुन्थ्यो)

परिवारमा चार प्रकारका भाषाहरू प्रयोग गरिन्थे; माता-पिताको बीचमा बंगाली तर नानीहरूसित अंग्रेजी, नौकरहरूसित तेलुगु औं हिन्दुस्थानीको साथमा निःसन्देह उर्दु र अंग्रेजी घरमा भेट गर्न आइनेहरूसित व्यवहार गरिन्थ्यो । सरोजिनी यस समयमा आफ्नो जीवनको बारेमा यसरी टिप्पणी गर्दाछिन् : 'मलाई लाग्दैन कि एउटी सानी बालिकाको रूपमा कविता लेखनलाई मेरो कुनै विशेष अभिलाषा थियो, तथापि म नितान्त कल्पनाप्रिय औं स्वप्नशील स्वभावको थिएँ । मेरो तालिम मेरो पिताको देखरेखमा अत्यन्त कठोर औं वैज्ञानिक ढाँचामा भएको थियो । उनले निर्णय लिएका थिए कि मैले एक महान गणितज्ञ अथवा वैज्ञानिक हुनैपर्छ, तर त्यो कवित्वपूर्ण-अन्तर्प्रेरणा जो मलाई उनीबाट औं साथै मेरी माताबाट प्राप्त थियो (जसले आफ्नो तारुण्यवस्थामा केही सुन्दर बंगाली कविता रचना गरेकी थिइन्), प्रबलतम सिद्ध भयो । एकदिन जब म एघार वर्षकी थिएँ, म वीजगणितको एउटा हिसाबना शिर खपाइरहेकी थिएँ, तर पनि त्यो ठीक भएको थिएन; तर सञ्चामा एउटा सम्पूर्ण कविता मेरो हृदयमा अनायास प्रस्फुटित भएर आयो । यसलाई मैले लेखें । त्यस दिनदेखि मेरो 'काव्यगत जीवन' प्रारम्भ भयो । तेरह वर्षको उमेरमा मैले एउटा लामो कविता 'ए ला लेडी आफ दि लेक (a la lady of the Lake) तेह सय पंक्तिको छ दिनभित्रैमा लेखें । तेहवर्षको उमेरमा मैले एउटा दुइ हजार पंक्तिको नाटक लेखें, एक पूर्णतया उत्तेजित कुरो मैले पुर्व सौँचाइबिना तत्काल प्रारम्भ गरेँ, त्यही पनि केवल मेरो डाक्टरप्रति द्रोह गर्नको निम्ति मात्र कि जसले मलाई साहू विरामी भएकोले पुस्तक नखुने सल्लाह दिएका थिए । यसै बेलादेखि मेरो स्वास्थ्य स्थायीरूपले बिग्रेर गयो अनि मेरो नियमित स्वाध्याय अवरूद्ध भयो । म प्रचुर मात्रामा पढ्छेँ । मलाई लाग्छ कि मैले मेरो अध्ययनको बढी भाग चौध र सोह वर्षको बीचको अवधिमा पूरा गरेको थिएँ । मैले एउटा उपन्यास लेखें; त्यस ताक मैले मेरो जीवनलाई गम्भीरतापूर्वक लिएको थिएँ ।'^५

अघोरनाथले सरोजिनी बालिका हुँदा नै उनको अत्यन्त तीक्ष्ण बुद्धिको पत्तो लगाए औं उनले मेट्रिक पास गनैपछि भन्ने निश्चय गरे । हैदरावादमा केटीहरूका निम्ति अध्ययन गर्न उपयुक्त विद्यालय थिएन औं उनलाई मद्रासमा पठाइयो, जहाँबाट उनले बाह्र वर्षको उमेरमै मेट्रिकुलेसन परीक्षा मद्रास विश्वविद्यालय, जसमा त्यस बेला सम्पूर्ण दक्षिणी प्रायःद्वीप संलग्न थियो, — बाट प्राथम श्रेणी प्रथम भएर उत्तीर्ण गरिन् । १८९१ मा परीक्षा सहज थिएन औं केटीहरूलाई उच्च शिक्षा दिने प्रचलन पनि थिएन । उनको सफलतामा भारतभरी सबैले आश्चर्य माने औं उनलाई ख्याति-लाभ भयो; तर उनलाई प्रचारमा अभिरुचि थिएन औं आर्य साइमनको अधि उनले स्वीकार गरिन्, 'सौँचो भन्नु हो भने म आनन्दित भइँ, यस्ता कुराहरू मसित घटेनन् ।'

तथापि सरोजिनीको जीवनको एउटा गूढ रहस्य यो थियो कि उनले फेरि कुनै परीक्षा उत्तीर्ण गरिनन् औं कुनै विद्यालयको परीक्षामा बस्नेसम्म प्रयत्न गरिनन् । जसरी उनले कुनै दीर्घ वा लघु वर्णनात्मक काव्यहरू, नाटकादि औं पत्रिकाहरू लेख्न छोडिन्, उनले परीक्षाहरूलाई पनि परित्याग गरिन् औं पछिबाट कवितालाई पनि छोडेर उनी राजनैतिक कार्यकलापमा गहिरिएर लागिन् । यद्यपि पछिबाट उनले किंग्स कालेज, लण्डन र गार्टन, क्याम्ब्रिजमा दाखिला लिइन् । अठार वर्षको उमेरमा उनी कुनै उपाधि नलिईकनै भारत फर्की आइन् । तर केवल

विद्यालयको सम्मानभन्दा अंग्रेजी साहित्यमा उनको अध्ययन, लन्दनको साहित्यिक जगतसित भएको उनको सम्पर्क अत्याधिक मूल्यवान् थिए । पछिबाट उनी रायल लिटरेरी सोसायटीको सदस्य बनिन् औं उनलाई धेरै विश्वविद्यालयहरूबाट डाक्टरेटको उपाधिले विभूषित गराइयो ।

मेट्रिकमा उत्तीर्ण भएपछि, सरोजिनी हैदरावादमा फर्की आइन् औं १८९२ देखि १८९५ सम्म आफ्नो पैतृक आवासमा रहिन् । सरोजिनीका अत्यन्त आनन्दमयी घरेलू जीवनका वर्षहरूमा ती वर्षहरू पनि थिए, जब उनी विस्तृत अध्ययन गर्नमा संलग्न रहिन् औं आफ्ना माता पिता औं विभिन्न धर्म, जाति र श्रेणीका विशाल वृतका साथीहरू द्वारा प्राप्त सुखमय घरेलू जीवनमा उत्फुल्ल रहिन् ।

सरोजिनी यस बेला प्रथमतः कविताको रचना गर्नमा उत्साहित बनिन्, यद्यपि उनले यसभन्दा अघि नै एघार वर्षको आयुमा 'ए ला लेडी आफ दि लेक' (a la Lady of the Lake) लेखेकी थिइन् । पछिबाट प्रकाशित उनका सम्पूर्ण कविताहरू तथापि लघु औं गीतिमय थिए । उनले 'व्याले'—को रचना गर्न जमर्को गरिनन्, न कि 'सानेट' लेखलाई आफ्नो लेखनको परिपाटीमै परिवर्तन ल्याइन् ।

तेह र पन्ध्र वर्षको उमेरमा उनले धेरै कविताहरू सृजना गरिन्, जसलाई उनका पिताद्वारा निजी तौरमा प्रकाशित गराइए^६ । ती कविताहरूले प्रौढ र परिपक्व हृदयको परिचय दिँदछ तर तिनीहरू अत्यन्त कमजोर औं उफानजस्ता मात्र छन् ।

१८९६ मा सरोजिनीलाई इङ्ल्याण्ड पठाइयो । डा० नायडु द्वारा उनीप्रति भएको आफ्नो प्रणयको अभिव्यक्ति औं उनीसित विवाह गर्ने उनको स्वाभाविक अनुरोधले गर्दा नै यो शीघ्र कदम चालिएको भान हुँदछ । सरोजिनीका माता-पितालाई डा० नायडुसित विवाह गर्न दिनमा अस्वीकृति जनाउनमा दुइ कारणहरूले उत्प्रेरित गराएका थिए । उनी त्यस बेला अत्यन्त कम उमेरकी थिइन् तर पनि सोह वर्ष टेकेकी थिइन् औं अघोरनाथ बाल-विवाहको विरुद्धमा थिए । यसको साथै, डा० नायडु विधुर थिए औं उनीभन्दा दश वर्ष बढी उमेरका थिए । दोस्रो कारण थियो सरोजिनीका प्रेमी निम्न जातिका थिए तर यस कुरोको विरलै महत्व रहेको हुनपर्छ, किनकि इङ्ल्याण्डबाट फर्केर आएपछि १९९८ मा उनीसितै विवाह गर्ने स्वीकृति दिइयो, जसलाई अघोरनाथले तीन वर्षअघि अस्वीकार गरेका थिए । यस कुरालाई, अघोरनाथले अन्तर्जातीय विवाहलाई प्रतिवाद गरे भनी घोषणा गर्ने मानिसहरूले भुल्न हुँदैन कि उनी स्वयं एक उत्साही समाज-सुधारक थिए औं उनले जाति प्रथाको निर्मूलार्थ कार्य गरेका छन् (निजामद्वारा सरोजिनीलाई एउटा) सुखद छात्रवृत्ति प्रदान गरियो औं उनले सेप्टेम्बर, १८९५ मा उच्च-शिक्षाको अध्ययनको निम्ति समुद्री जहाजद्वारा विदेशतर्फ प्रस्थान गरिन् ।

५. कविताहरू : कुनारी एस० चण्डीपाध्याय, ३ अक्टोबर, १८९६, अघोरनाथ चण्डीपाध्याय द्वारा प्रकाशित । यी कविताहरू १८९२ देखि १८९६ सम्ममा लेखिएका थिए ।

वेलायती रंगमञ्च

सन् १८९५ सालको कुरो हो, सोह्र, वर्षभन्दा बढी उमेर नभएकी एक भारतीय युवतीले वेलायतको रंगमञ्चमा अचानक प्रवेश गरिन् औ विकटोरियाकालीन शान्त बैठकलाई हलचलले भरिदिइन् । उनले त्यस द्वीपभित्रका भाषाका आलोचकहरूलाई समेत बृटिश साम्राज्यका अधीनस्थ रहेका विशाल भारतीय उप-महाद्वीपमा अनस्फुरित सौन्दर्य र प्रतिभाको सम्बन्धमा तोड सचेतता दिएर ब्युँझाइन् ।

जब सरोजिनीलाई एडमण्ड गोससित परिचय गराइयो जस्तो कि उहाँले अधि गएर भन्नुभएको छ, 'उनी सोह्र वर्षकी एक बालिका थिइन् तर उपत्यकामा फुल्ने लिलीका फूल हरू भन्दा कमल र क्यान्टस भिन्न भए झैं त्यस आयुका अंग्रेज कन्याभन्दा तिनी भिन्न थिइन् । उनलाई अधिबाटै अदभूततासित मानसिक परिपक्वता प्राप्त थियो, चमत्कृत तुल्याउने गरी प्रचूर अध्ययन भएकी औ संसारसितको पूर्ण जानकारीमा पाश्चात्य बालिकाभन्दा तिनी धेरै अधि थिइन् ।'^१

आर्थर साइमन अर्का एक समकालीन अंग्रेज विद्वान जसले उनलाई प्रेरणा दिएका थिए, भन्नुहुन्छ—सरोजिनीले १८९६ मा उनका समक्षमा प्रथम कविताहरू पढेकी थिइन् । 'उनी हाम्रा माझमा बसिन्-औ हामीलाई नियालेर हेरिन्-औ उनका आफ्नै विशेषणहरू मध्ये एउटा 'एक जागृत आत्मासदृश-लाई'—प्रयोग गर्न उनको मुखाकृतिको पछिल्लिर कुन कुरो तरंगित भइरहेथ्यो, धेरैले मात्र अवगत गरे । उनका आँखाहरू गहिरा सरोवरहरूजस्ता थिए औ तिनीहरूबाट भएर गहिराइभित्रका गहिराइहरूमा तपाईंलाई डुब्दै गइरहेको भान हुनेछ ।'^२

एडमण्ड गोस अझ अधि गएर भन्नुहुन्छ: कुनै घटनाद्वारा जो अहिले विस्मृत भइसकेको छ तर एउटा घटना जो हाम्रोनिम्ति अत्यन्त सौभाग्यपूर्ण थियो—सरोजिनी लन्दनमा आइपुगेको अल्पावधिकै हाम्रो घरसित उनलाई परिचय गराइएको थियो औ उनी चाँडै हाम्रा अतिथिहरूमध्ये अभिनन्दनीय र आत्मीय बनिन् । यो स्वाभाविक नै थियो कि यस्ता एक तीव्र सहानुभूतिपूर्ण जसले विपूलतासित कवितामा, अंग्रेजी कवितामा कलम चलाउँदै थिइन्—आफ्ना आधितेयहरूबाट धेरै दिनसम्म कसरी गुप्त रहन सक्ने थिइन् ।'

अंग्रेजी साहित्य-जगतका एक प्रमुख व्यक्तिसित भेट गर्ने सुयोग दिनको निम्ति सरोजिनीका एक सहपाठी विध्यार्थीले एडमण्ड गोससित तरुण भारतीय कविवित्रीको परिचय गराएकी थिइन् । अनि त्यसपछि सरोजिनीले जुन उत्साह पाइन् त्यो यस्तो थियो,

जसबाट उनले आफ्नो जीवनका आगामी बीस वर्ष काव्य-सृजनामा मात्र होइन, तर अंग्रेजी भाषा बोल्ने दुनियाँमा वाह्य पुर्वीय संसारबारे परिचय दिँदै अंग्रेजी भाषामा लेखनको निम्ति समर्पित गरिन् । वस्तो प्रतीत हुन्छ कि यही नै उनको उत्कट आकांक्षा थियो ।

सरोजिनीले पहिले आफ्नो अध्ययन लन्दनको किंग्स कालेजमा प्रारम्भ गरिन् । पछिबाट उनी गार्टन, क्याम्ब्रिजमा भर्ना भइन् तर उनले कुनै पनि प्रकारको शैक्षिक योग्यता हासिल गर्ने इच्छा परित्याग गरेझैं भान हुन्छ । क्याम्ब्रिजमा छँदा उनले बहुधा व्याख्यान-कक्षलाई त्याग गरेर छैवैका सुन्दर जंगलहरूमा गएर आफ्नो समय सपना-इलाकाका विषयमा औ त्यस सुन्दर देशका फूलहरू औ चराहरूका सम्बन्धमा कलम चलाउन प्रारम्भ गरिन्-जसको निम्ति एडमण्ड गोसले उनलाई निर्दयता पूर्वक आलोचना गरेका छन् ।

यस सम्बन्धमा सबैलाई खेद लाग्नु स्वाभाविक हो कि राष्ट्रीयता र कुनै प्रकारको कृत्रिम अवरोधरहित यी प्रारम्भिक कविताहरूका शैलीलाई उनका आलोचकहरूले भारतीय विषयहरू-माथि लेख्ने आग्रह गर्दै विलुप्त गराइदिए, जसबाट उनका अन्तः प्रेरणाहरूमा अत्यन्त अल्प समयमै अवरोध खडा भयो । यहाँ उनी आत्मनिष्ठ थिइन् । जब उनले आफ्ना भारतीय गीतहरू रचना गर्न लागिन्, उनी वस्तुनिष्ठ बनिन् । तर १८९६ सम्म सरोजिनीले काव्य-सृजनामा आफैलाई व्यस्त तुल्याइन् औ उनी स्वयंले पनि यो अनुभव गरिन् कि पछिबाट उनले आर्थर साइमनलाई आफू महान भएको अस्वीकार गरेकी भए पनि उनी यो कवितालाई 'कविको प्रणय गीत' भन्नमा बढी सचेत थिइन् । उनी अतीव उत्साहित बन्दै गइन् औ उनको आत्मा गीतको प्वाँख किँजाएर यस्तरी द्रुत गतिसित उडिरहयो कि उनको स्वास्थ्य बिग्रँदै जान लाग्यो । पवन अनि झोंकासित यसरी द्रुततासित बहिरहँदा उनले 'प्यारा सपनाहरूलाई खाक तुल्याइदिइन्, जो मृत बनिसकेका छन' अनि क्याम्ब्रिजका उदास जंगलमा गएर 'पृथिवीका युद्धहरू र जन-समूहका कलह'-बाट भाग्ने प्रयत्न गरिन् । उनी अब 'जीवनका विषादहरूलाई कविताको विषादले पराजित तुल्याउन' कृत-संकल्प बनेकी थिइन् और एक रहस्यमयी बनेर आफ्ना गीतहरूका दिव्य आनन्दमा आफ्ना वियोग र वेदनालाई भुल्नमा समर्थ थिइन् ।

वेलायतमा सरोजिनीले 'मुलायम रेशमी' वस्त्र लगाउँथिन् । उनी सानै थिइन् और आफ्नो केशराशिलाई 'पिठ्यूँमा सोझै तल्लिर खुला' छाड्थिन् । साइमन भन्नुहुन्छ, 'उनलाई एक बालिकाको रूपमा लिन सकिन्थ्यो । उनी अल्प-भाषी थिइन् और नम्र स्वरमा मृदु संगीतजस्तै बोल्थिन-औ उनी जहाँ हुन्थिन्, एकाकी रहेझैं प्रतीत हुन्थ्यो ।'^३ उनको अत्यन्त भावुक स्वभावले गर्दा त्यस अवधिमा उनले अत्याधिक मानसिक तनावलाई भोगन परिरहेकी भान हुन्थ्यो औ उनलाई हलुका स्नायुयिक दुर्वलताको दौरबाट गुज्रनसक्ने संकेत पनि दिइएको थियो । उनलाई स्वीटजर्लेण्ड और त्यहाँबाट इटाली पठाइयो । यो देशले उनलाई मोहित गरायो औ उनले प्रश्न गरिन्—'यो मनुष्यहरूको देश हो कि देव-गणको ?' 'यो

१. काल-चरो, पृष्ठहरू ३ र ४

२. स्वर्णिम द्वार, पृष्ठ २३

३. स्वर्णिम द्वार, पृष्ठ १६

धरती हो कि स्वर्ग हो ?' उनको रंगीन रोमाण्टिक जादूमय गद्य पुनः एकपल्ट आफ्नो पूर्ण प्रवाहमा आयो । यो इटाली स्वर्णिम प्रभात औ दिवा-प्रकाशद्वारा निर्मित भएको छ, स्वर्णिम तारा-मण्डली औ अहिले यो जादूभरी मई महीनामा ऐन्द्रजालिक तालसित नृत्यरत छे, सुगन्धभरी तमाञ्जलमा जुन्किरीहरूका स्वर्ण — क्रमिक स्वर्ण । तिनीहरूका परी-नृत्यहरूका अति सूक्ष्म संगीतलाई म समाल चाहन्थेँ और तिनीहरूका चंचल चालहरूको शीघ्र र अनियमित उन्मत्त चमकजस्तो लयसित कविताको सृजना गर्ने मेरो चाहना जाग्न । के यो अभूत हुँदैनथ्यो र । एक तिमिराच्छन्न रात, अन्धकारको जालोमा एकाएक पर्न आउने अस्थिर ताराहरूजस्तै मेरा केश—राशिमा जुन्किरीहरू लिएर म बर्धेचामा उभिउँ । यसले मलाई अलौकिक अनुभूति दियो, मानो म कुनै अर्थमा पनि मानव नभएर एक क्षुद्र परी-आत्मा हुँ । शब्दहरू अनि शब्दहरू, तिनीहरूसित उनी कस्तो विधि अत्यानन्दित बनिन् । मदिराजस्तै गरेर उनले इटालीको सौन्दर्य-पान गरिन् । 'भगवान कति मनोरम छ यो औ यो कति आनन्दको बिषय हो कि आज म जीवित छु ।'

यसरी यो 'सत्रह वर्षकी ठिटी' युरोपमा बौद्धिक-कालको विशाल ढाँचाहरू' मा हर्षोन्मादको पान गर्दै बाँचेकी थिइन् । एक विचित्रकी और मोहक युवती, जसले अन्य मानिसहरूको दुःखलाई धैर्यपूर्वक सुन्थिन् अनि त्यसमाथि उनी स्वयं कुनै आन्तरिक भावनाद्वारा उत्पीडित रहेईं लाग्दथ्यो, जसले उनलाई यदि विघ्न उद्देलित गरायो कि उनको स्वास्थ्य नै बिघेर गयो । तर उनलाई हृदयमा अपार शान्ति प्राप्त थियो, जसको सम्मुख हेय, तुच्छ र क्षणिक समग्र वस्तुहरू अग्निमा प्रज्वलित भनेर धुँवामा खाक भए । 'साइमन भन्नुहुन्छ, 'यो बौद्धिकताको साथसाथै युगको अधवा दौडभरी यो युगको जस्तो, त्यहाँ थियो जो चेतनाको सन्तापभन्दा कम थियो भनेर म मुश्किलसित भन्नसक्छु ।' वेदना र आनन्दले उनलाई भावनाको अर्कै जगतमा प्रवाहित गरेर लगे औ मात्र 'एक मित्रको भ्रूभंग'—ले समेत सहजतासित उनलाई आहत तुल्याउन सक्थ्यो ।' वस्तुतः एक रहस्यपूर्ण रोमाण्टिक ठिटी, जसले विदेशमा हलचल मात्र उत्पन्न नगराएर पूर्वीय जादूद्वारा चम्कायमान पूर्वाली एक ठिटीको एक स्थायी प्रेमपूर्ण तस्बीर छोडेकी छिन् । यो जादू धेरै मात्रामा उनको शब्दहरूको जडानमा निहीत रहेको छ, जो उनका काव्यमा सधै सुन्दर मुहावराहरूको प्रवल वृष्टि भएर प्रवाहित भएका छन- किनकि समूहमा 'उनी धेरै बोलिन्, जसले उनको आफ्नै उत्कृष्ट सुन्दरता औ अभिलाषाको एकान्त संसारको साथसाथै वेलायती रंगमञ्चमा एउटा सम्मोहन जगायो जसले उनलाई अंग्रेजी लेखनको इतिहासमा एउटा अपरिपक्व चौखटमा प्रस्तुत गरेको छ ।

घरतर्फ

इङ्गल्याण्डले सरोजिनीमाथि गहरीरो प्रभाव पार्यो औ आफ्नो काव्य-रचनाको माध्यमको रूपमा अंग्रेजी भाषा प्रयोग गर्ने उनको अभिरुचिलाई सुदृढ गरायो । यस

समयका आलोचकहरू औ विद्वत-मण्डलीबाट उनलाई प्राप्त प्रोत्साहन औ पश्चिमको अधि भारतको बारेमा व्याख्या गर्नलाई तिनीहरूले उनमा शनैः शनैः भरेका उत्प्रेरणामा पनि अब एउटा सुनश्चित उद्देश्य रहेको थियो । अब अरु 'मिथ्यारूपको अंग्रेज' बनिनरहने एडमण्ड गोसद्वारा उनलाई दिइएको परामर्श पनि उद्देश्यहीन थिएन । अंग्रेजी भाषामा पाण्डित्य हासिल गरेकी भएता पनि इङ्गल्याण्ड औ यसका गाउँहरूका सम्बन्धमा उनलाई अब अरु लेख्नु थिएन, जो कि उनका भारतीय आँखामा विदेशी जँच्चथ्यो । उहाँ भन्नुहुन्छ, 'ती कविताहरू जो सरोजिनीले मलाई सुम्पेकी थिइन् तिनीहरू सौन्दर्यमा चातुर्यपूर्ण, व्याकरणमा शुद्धता र भावनामा निर्दोष थिए, तर तिनीहरूमा एउटा न्यूनता थियो कि तिनीहरू पूर्णतः निर्वैयक्तिक थिए । तिनीहरू भाव र कल्पनामा पाश्चात्य थिए, तिनीहरू टेनीसन र शेलीको स्मृतिको धरातलमा उभिएका थिए; मलाई शंका लाग्छ कि तिनीहरूले ख्रिष्टीय समर्पणको वायुमण्डलमा पनि श्वास फेरेका थिएनन् । मैले निराश भएर तिनीहरूलाई राखें, तर त्यो प्रतिहिंसाको भावद्वारा प्रेरित एउटा उपहास गरिरहेको पंक्षीको टिप्पणी थियो ।' त्यसपछि उनले आफ्नी छात्रालाई आफ्नो प्रसिद्ध निर्णय सुनाए औ उनलाई वेलायती चराहरू रबीन र स्काइलार्कबारे लेखनमा और 'प्राचीन अंग्रेज जातिको भावलाई पुरानै अंग्रेजी योजना'—मा पुरानो साहित्यिक सामग्रीलाई नयाँ रूपमा प्रस्तुत गर्नमा निषेध जनाए औ 'भारतको अन्तरात्माको उद्घाटन, प्राचीन धर्मका सिद्धान्तबारे सहज उत्कण्ठासम्बन्धी केही इमान्दार मर्मज्ञ परिच्छेद औ यस्ता केही रहस्यपूर्ण सन्देशहरू, जसले आत्मा छ भन्ने सपना पश्चिमले देख्नभन्दा धेरै अघिबाटै पूर्वको आत्मालाई मंथन गरेका थिए, त्यस सम्बन्धमा लेख्ने आग्रह गरे ।'

इङ्गल्याण्डको बिषयमा लेख्ने भारतीयहरूका विरुद्धमा गोसले किन यति होहल्ला मच्चाए ? एडविन आर्नोल्ड, मिडोस टेलर औ अन्यान्यलगायत के त्यस समयका उनका असंख्य देशवासीहरूले भारतको बारेमा लेखिरहेका थिएनन् ? अरु केही होइन एउटा कविले पूर्णतः राष्ट्रवादी बन्न सक्न । विश्वका विचार र आन्दोलनहरूले बिषय-वस्तुहरूको रूप लिन सक्छन ! त्यसैकारण शायद सरोजिनीका कविताहरू दुर्वल छन, किनकि भारत मात्र उनको मञ्च थिएन, अपितु बुद्ध, गोखले र गान्धीजस्तामहान व्यक्तिहरूलाई लिएर रचना गरिएका लोक-संगीत र कविताहरू भएको एउटा अत्यन्त सीमित नारी-संसार थियो । उनी घर फर्केपछि पश्चिमलाई भारतको बिषयमा, विशेषरूपले हैदरावादको मुस्लिम-हिन्दु संसारको बारेमा अवगत गराउनमा यति निमग्न रहिन् कि अन्य समग्र बिषयमा उनले आँखा चिम्लिदिए झैं प्रतीत हुन्थ्यो । उनका पछिका देशभक्तिपूर्ण कविताहरू समेत त्यति गहकिला थिएनन्, यद्यपि कि वास्तविक जीवनमा उनी गान्धीवादी स्वतंत्र आन्दोलनका दुर्घटना र व्यथाहरूमा डुबेकी थिइन् । नारी जागरणका निम्ति लेखिएका औ अन्य केही

देशभक्तिपूर्ण कविताहरू पनि त्यति गम्भीर छैनन् न कि तिनीहरूमा समाविष्ट शब्दहरूका माधुर्यसिवाय तिनीहरू हृदयस्पर्शी नै छन् ।' जीवनको वेदनालाई गीतको वेदनाद्वारा पराजित गराउने' उनको दर्शन यथार्थमा निर्णयात्मक थिएन, कारण उनले कहिल्यै पनि एक मीरा र अन्दलको गहिराइबाट यस निष्ठालाई स्पर्श गरिनन् । एक पुतलीसरह एउटा फूलबाट अर्को फूलमा चञ्चलतासित मधुपान गरेझैं गीतहरूमा उनी बहँदै हिँडेन, जसबाट पश्चिमलाई तिनीहरूले कल्पना गरेका 'एक पूर्वीय रोमान्सपूर्ण दुनियाँ', को स्वाभावबारे मात्र प्रकाश पारिन् ।

जब सरोजिनी सेप्टेम्बर, १८९८ मा घर फर्केर आइन-स्वयं प्रेममा आसक्त बनेकी त्यो व्यक्ति जसको निम्ति विगत तीन वर्षसम्म उनले चाहना राखेकी थिइन,—सित विवाह गर्ने नै उनको प्रथम चिन्ता रहेको थियो । उनको विवाह भारतमा अनेक सुधारहरूको सुत्रधार थियो, किनकि यो एउटा अन्तर्जातीय औ अन्तर्प्रान्तीय विवाह थियो, जसबाट अनेक पुराना अवरोधहरूलाई खकुलो तुल्याउनमा सहयोग पुर्याएका थिए; जसले अध्यावधि यस उप-महाद्वीपमा उन्मुक्त जीवनको घाँटी अठैयाएर राखेका थिए । विशेष विवाह विधेयक (१८७२ को विधि III) यस बेला प्रयोगमा ल्याइयो । दुवै पक्षले हिन्दु, सिख, ख्रिस्तान, मुसलमान वा जैन जुनै धर्मावलम्बी भए पनि त्यसलाई मान्यता दिनु थिएन । यो विवाह २ दिसम्बर, १८९८ मा मद्रासमा सम्पन्न भयो औ निम्न रोचक सूचना एक समाचार पत्रमा प्रकाशित भएको थियो: 'श्रीमती राममोहन राय, एक सुसंस्कृत र शिष्ट ब्रह्मवादी नारीले दुल्हीकी सहचरी बनेर यस अवसरको पवित्रताको मर्यादा र शोभामा श्रीवृद्धि गराइदिनु भइन् । यो अनुष्ठान श्री एस. सोमसुन्दरम् पिल्लई, बी. ए. को प्रार्थनासित प्रारम्भ गरियो, अनि प्रचलित विधि-विधानहरू सम्पन्न गरिए औ रावबहादुर वीर सालिङ्गम गुरुले त्यस पवित्र संस्कारको पुरोहितको अभिभार ग्रहण गर्नुभयो । पुरोहितद्वारा सुखी दम्पतीलाई जीवनका उत्तरदायित्वहरूबारे बोध गराएपछि, डा. अघोरनाथले विवाह बन्धनमा बाँधिदिए, यो विवाह मद्रास शहरको विवाह रजिस्ट्रार श्री एफ. डी. बर्डको उपस्थितिमा अनुष्ठित गरियो ।' प्रमुख दक्षिण भारतीय सुधारक वीर सालिङ्गम पुन्तुलु गुरुले नव-दम्पतीलाई आर्शिवाद प्रदान गर्नु भयो ।

यसपछि सरोजिनी एक तरुण औ रोमाण्टिक दुल्हीको रूपमा आनन्दसित हैदराबादमा निवास गर्न लागिन् औ १९०१ मा उनको प्रथम शिशु जयसूर्यको जन्म भयो, त्यसपछि आगामी तीन वर्षहरूमा पद्मजा, रणधीर औ लीलामणि जन्मे । विश्वका विभिन्न भागहरूबाट आउने मित्रहरूलाई प्रदान गरिने प्रचूर आतिथ्यको निम्ति सरोजिनीको घर प्रख्यात भयो औ उनको दाम्पत्य जीवनका प्रथम केही वर्ष नानीहरूका हाँसोका गुञ्जन औ उनको जीवनलाई सुशोभित तुल्याउने परिपूर्ण प्रेमसित व्यतित भए । उनका कतिपय प्रारम्भिक कविताहरूमा उनको जीवनको यो परिच्छेदको उल्लेख गरिएको छ, जब उनले घर र नानीहरू औ उनले माया गरेको हैदराबादको दिषयमा गीतको रचना गरिन् ।

उनले आर्थर साइमनलाई लेखिन्, 'मैले आफैलाई सामान्य र अन्य प्रत्येकजस्तै

वाह्यिक बनाउन सिकाएँ । प्रत्येकले सौँचछ कि म खुबै सुन्दर औ प्रफुल्लित छु औ यदि 'साहसी' कि समस्त साधारण कुराहरू अत्यन्त सुविधाजनक रहेका छन् । मेरी आमाले मलाई एक शान्त बालिकासमान' भनेर मात्र बुझेकी छिन्..... मैले पनि हरेक क्षणसित जिउनलाई चतुर दर्शन सिकेकी छु । हो, यो एक चतुर दर्शन हो, यद्यपि कि यो एउटा विषयासक्त सिद्धान्त जस्तो भान हुन्छ: खाँऔँ, पिऔँ र आनन्द मनाऔँ, किनकि भोलि हामी मरेर जानेछौँ ।' तर निश्चय पनि अस्वस्थता र वेदनाको कारणले गर्दा उनले पनि हलुका रोगको ऐँठनलाई भोगिन् जसले उनलाई यो टिप्पणी गर्न लगायो: 'मैले असंख्य हिजहरूबाट यो जीवलाई दोहोर्प्याएर ल्याएँ, जब मैले मृत्युसित संघर्ष गरेँ औ मैले पूर्णरूपले त्यो वाक्यको अलङ्कारलाई हृदयङ्गम् गरेँ, जो मेरो निम्ति अलङ्कार मात्र थिएन तर त्यसमा मूलार्थक यथार्थता समावेश थियो । अनि भोलि म मर्न सकूँला । अहिले मुश्किलले दुइ महिना मात्र भएको होला जब कि म चिहानबाट फर्केर आएको छु, तर आनन्दले अत्यन्त प्रफुल्लित मात्र बनिरहनामा के सार्थकता होला र ? ती यावत वस्तुहरू जो सम्भवतः जीवन अथवा मेरो स्वभावले मलाई दिएको छ, यो हाँसोको उपहार जसलाई म अनमोल वस्तुको रूपमा आदर गर्छु ।'

उनी यद्यपि पारिवारिक कार्यकलापमा मात्र सन्तुष्ट रहेकी थिइनन् किनकि अत्याधिक शीघ्र क्रममा कविताहरूको सृजना यस अवधिमा गरिएका थिए, जो उनका एक समकालीन औ मित्र श्रीमति कमला सट्टीआनाधनले १९०१ मा भर्खरै मात्र प्रारम्भ गरेका प्रसिद्ध पत्रिका 'दि इण्डियन म्यागेजीन'-द्वारा प्रचारित हुन पाए । यो सानो लोकप्रिय पत्रिकाको माध्यमबाट अंग्रेजी भाषा बोलिने समस्त देशहरूमा प्रशंसित थिए, सरोजिनी चाँडै नै एक प्रख्यात कवियित्रीको रूपमा प्रतिष्ठित भइन्; यस कुरालाई उनका प्रथम काव्य-पुस्तक 'स्वर्णिम द्वार' (The Golden Threshold) ले प्रमाणित गरायो ।

शब्दहरू

शब्दहरू सरोजिनीका वशीभूत ओंठहरूबाट फूलहरूका झरना भएर प्रवाहित भए । तिनीहरूका सम्बोधनमा उनी जीवित रहिन् औ जसले उनका कविताहरू सुनेका वा पढेका छन् तिनीहरूका मधुर स्वरमा पुलकित बनेका छन् । यो बोध गर्न कुनै कठिन कुरो होइन कि यी समस्त शब्दहरू अंग्रेजीका थिए तर उनका बाल्याकालका घरमा व्यवहृत गरिने तीन भारतीय भाषाहरूका होइनन् ।

सरोजिनीले अंग्रेजी भाषालाई किन अपनाइन् ? कतिले यो प्रश्न पनि उठान गर्न सक्लान् कि सरोजिनीले आखिर कविता नै लेखिन् किन औ उनले आफ्ना वक्ताहरूलाई

सुन्दर शब्दहरूले सजाएर नै बोलिन् किन ? शब्दहरूमाथि विशिष्ट अधिकार राखेर उनले श्रोतावर्गलाई चकित तुल्याइन् औ स्वयं उनले घोषणा गरेझैं उनी गीतहरूका रचनामा समर्पित भएकी छिन् भन्ने तिनीहरूले अनुभव गरे । यही नै उनको आकांक्षा थियो औ उनले गाइन्:

‘प्राप्त गरून् निज धर्मको हर्ष
धर्मगुरुहरू औ भविष्यवक्ताहरूले
कर्महरूको गौरव आर्जन गरून्
सम्राटहरू औ योद्धाहरूका झुण्डले
अनि पराजितहरूले शान्ति औ
उपलब्ध गरून् बलवानहरूले आशा
मेरो निम्ति, हे मेरा भगवान
प्राप्त होस गीतको प्रफुल्लता।’

अनि यो प्रफुल्लता सरोजिनीको निम्ति अंग्रेजीमा अभिव्यक्त भएको थियो ।

भारतीय पण्डितहरू औ साहित्यका विदेशी पृष्ठपोषकहरूको सङ्घीर्ण दृष्टिकोणले सदैव आफ्नै मातृभाषामा लेखनमा नै सार्थकता छ भनेर निरूपण गरेझैं लम्दछ, जो अयाथार्थिक र समयको नाश गर्ने कार्यजस्तो मात्र भान हुँदछ । भारतीय आलोचकहरू निश्चितरूपले यस दोषको भागी छन्, सम्भवतः यस कारण कि तिनीहरू अन्य सामग्रीहरूको अभावमा छन् जसबाट कि तिनीहरूद्वारा असल वा खराब रचनाको मूल्याङ्कन गर्नमा समर्थ रहून् । वर्तमान समयकी एक भारतीय कवियित्री कमला दाशले पनि अंग्रेजीमा लेख्न रुचाएकी छिन्, उनलाई म ‘भारत-आंग्लीय’ लेखक भन्ने अति प्रचलित नामपत्र दिन चाहेंदिन—जसबारे पछिबाट धेरै कुरा भनिनै छ—उनले अंग्रेजीमा लेख्ने भारतीयहरूलाई विरोध गर्नेहरूका विरुद्धमा प्रतिवाद गरिन् :

‘म एक खैरो रंगकी मालाबारमा जन्म लिएकी भारतीय, म तीन भाषाहरू बोल्छु, दुइ भाषाहरूमा लेख्छु औ एउटामा सपना देख्छु । तिनीहरूले भने, अंग्रेजीमा नलेख, अंग्रेजी तिम्रो मातृभाषा होइन । मलाई किन एकलै रहन दिँदैनौ आलोचकवर्ग, बन्धुगण औ भाइ-बहिनीहरू तिमीहरू प्रत्येकले मलाई मन परेको कुनै पनि भाषामा बोल्न किन दिँदैनौ ?’

हो, ती आलोचकहरूले सरोजिनीलाई पनि किन एकाकी रहन दिएनन् ? तरू दत्तजस्तै उनी पनि समयको परीक्षामा खरो उत्रिएकी छिन्, जो एक उच्च कोटिका लेखकको लक्षण हो । कसैले यो पनि सोध्न सक्ला कि डाइलन थोमसले, वेल्स अथवा जेम्स ज्वाइसले आइरिस भाषामा किन लेखेनन् ? किन वेस्ट इण्डियन नयपाल, रस्सियाली नोवोकोव, पोल्याण्डवासी कोनराड, चिनियाँ लिन यू टांग, हंगेरीवासी कोयस्टलर औ अन्य अनेकी अंग्रेजी भाषा प्रेमीहरूले आफ्नो अभिव्यक्तिको निम्ति यो मिश्रित भाषालाई अनाए । एउटा लेखकको जुन भाषासित बढी हेतमेल छ, वास्तवमा त्यही भाषामा मात्र बोल्न सक्दछ ।

एक आलोचकले आफ्नो मातृभाषालाई उजाड़ तुल्याएर अंग्रेजीमा लेख्ने भारतीय लेखकहरूलाई आक्षेप गर्दै ज्ञान-शक्तिमाथि जोड दिएको कुरोलाई श्री अरविन्द घोषले महत्वहीन देखाएको तथ्यलाई प्रत्येकले स्वीकार गर्नुपर्छ, प्रश्न गर्नसक्छु कि उनीजस्ता पश्चिमवासीहरूले किन आफ्ना संसद, कारखानाहरू औ अन्यान्य विषयलाई छाडेर अध्यात्म-विध्या वा योगजस्ता प्राच्य विषयहरूमा अभ्यास गर्ने आवश्यकता नै के छ ।

यद्यपि सरोजिनीको अभिव्यक्तिको माध्यम अंग्रेजी भए पनि, उनका भावना नितान्त भारतीय थियो । इङ्गल्याण्डका फूलहरू औ चराहरूका विषयमा अज्ञ अरू लेख्दै औ अंग्रेजी भावनालाई प्रयोगमा ल्याएर शैली र किट्सको अनुकरण गर्ने प्रयत्न गरेको आरोप नलिने उनले निर्णय गरिन् । उनीसित यहाँ विशाल र पौराणिक संस्कृति औ परम्परायुक्त आफ्नै समृद्ध देश थियो, जसका विविध जीवन औ यसका रहस्यपूर्ण ढोकाहरूको उद्घाटन गर्दै संचरित निधिहरूको सुक्ष्म निरीक्षण गर्नु थियो । यसको सिवाय अन्य कुन परम्परागत ज्ञान र पौराणिक रीतिले परिपूर्ण स्वर्गको चाहना सरोजिनी गर्न सक्थिन् र ? अनि यस्तैकारण उनले आफ्नो पूर्णतः भारतीय भावनालाई लिएर लेख्न प्रारम्भ गरिन् । उनले आफ्नो भारतीय पृष्ठभूमि र यसको वर्श-परम्परामा अत्यानन्दको अनुभव गरिन् । उनका विषयहरू, उनका लक्षणहरू र अत्यानन्दको अनुभव गरिन् । उनका विषयहरू, उनका लक्षणहरू र उपमाहरू जस्तै सम्पूर्ण भारतीय हुन् तथापि उनले पर्सियाली र इस्लामी भाषाबाट पनि यदाकदा लिएका छन् । उनका विषय-वस्तुहरू पारिवारिक औ ग्रामीण थिए औ उनका प्रायः जसो लयहरू उनले नाविकहरू, खेत काट्नेहरू औ जुलाहरूबाट सुनेका लोक गीतमा आधारित थियो । यी गीतहरूका सूरले उनलाई अति प्रसन्नताको स्थितिमा पुऱ्याए, जुन कुरो एउटै नमुनाबाट मात्र पनि स्पष्ट हुँदछ :

परिभ्रमणशील गायकहरू

(उनीहरूकै रागहरूमध्ये एउटाको आधारमा)

जहाँ हाम्रा परिभ्रमणशील पगहरूलाई औँधीका आवाजहरूले पुकार्छन्

प्रतिध्वनित वन औ प्रतिध्वनित सङ्कहरूबाट भएर

आफ्ना हातका सारंगी लिएर सदैव गाउँदै झुल्लौं हामी

सारा मनुष्य हाम्रा सजातीय हुन-हाउँ हो यो सारा भुवन ।^१

सरोजिनीलाई हामी उनको युवावस्थामा उनले निवास गरेको उच्च अङ्गलिकाको झ्यालबाट बाहिर झुकेर तल्लिरबाट गइरहेका गायकहरूका गीत सुनिरहेकी अथवा आफ्नो वाहन रोकेर यी सरल मानिसहरूसित बात गरिरहेकी हामी कल्पना गर्न सक्छौं । मन्दिरका घण्टीहरू मुअज्जोनको पूकार सवै धर्मका पुजारी औ धर्मगुरुहरूका प्रार्थनाले उनलाई पुलकित तुल्यायो औ सदैव उनलाई एकताको स्वप्न प्रदानगन्थो, जसको उनमा उत्कट

आकांक्षा थियो ।

यहाँ हरेक धर्मको बीचमा किन मतभेद रहन पन्यो—सबै प्रकारका आराधनाको निम्ति किन सारा मनुष्य जाति गहिरो सम्मान लिएर एकत्रित हुन सक्छन् ? बारम्बार हामी यही बिषय-वस्तुलाई सुन्छौं :

सौँझको प्रार्थनाको पूकार

अल्लाह हो अकबर ! अल्लाह हो अकबर !

मस्जिद औ मीनारबाट मुअज्जीनले पुकारिरहेछन्,

स्तुतिहरूको वर्षा गर, हे इस्लामका प्रिय-पात्र

दूत गतिसित सूर्यास्तका छायाँहरू ओर्किरहेछन्;

अल्लाह हो अकबर ! अल्लाह हो अकबर !

आव मारिया ! आव मारिया !

पूजास्थलमा पुजारीहरू भक्तिसित गाइरहेछन्

अहो तिमी जो स्त्रीष्टको पूजा गर्दछौ

प्रार्थना गर गिर्जाबाट साम्ब्य-भजन आइरहेछन्

आव मारिया ! आव मारिया !

अहुरा माजदा ! अहुरा माजदा !

मधूर पवित्र ग्रन्थका वचनहरू कसरी बहिरहेछन्

तिमी जो प्रज्वलित हुँदै ज्योति दिनुछ, गर अभिवादन

तल्लिर झुक जहाँ ननिभ्ने ज्योतिहरू ज्योतित छन्

अहुरा माजदा ! अहुरा माजदा !

सुन चिर यौवन यो अलौकिक प्रार्थना

तिम्रा हातहरू माथि उठाऊ तिमी हे ब्रह्मका सन्ततिहरू

उच्च गर भक्ति प्लावित तिम्रा स्वरहरू

नारायण ! नारायण !^३

सरोजिनीले हैदरावाद र यसको हिन्दु-मुस्लिम सहकारिताको विविध जीवनको बारेमा आफ्ना कविताहरूमा लेख्न प्रारम्भ गरिन् । यहाँ एउटा मनोहारी शहरको रूपरेखा यस्तो छ:

हरे, कसरी छिबिरे आकाश जल्दछ एक परेवाको कण्ठसम

बहुमूल्य पत्थरहरू र रत्नहरूको स्फुलिंगले आभुषित छन्

हेर, जो सहसा चम्की फ्याँकदछ ज्वाला श्वेत सरिता त्यो

हस्त-दन्तसँ वक्र भएर मुखबाट नगरको ढोकाको ।^४

३. काल चरी : पृष्ठ ४५ र ४६ ।

४. दि गोल्डन व्येसडोल्डन

सरोजिनीले उनका राजकीय शहर औ आफ्नो घर 'स्वर्णिम द्वार' लाई हिन्दु-मुस्लिम वस्तु-कलाको पौराणिक चमकको मध्यमा रत्नहरूले जडैझैँ भक्तिले सजाइन् । इस्लामी काव्य औ संस्कृतिमा उनले आफैलाई गहिराएर डुबाइन्; 'मैले सुनेकी प्रथम उच्चारणहरू अमीर खुसरूको जिब्रोबाट निस्केका थिए । प्रारम्भका मेरा समस्त संगतिहरू मेरो शहरका मुसल्मान पुरुषहरू औ स्त्रीहरूसित बाँधिएका थिए । मुसल्मान शिशुहरू नै मेरा प्रथम खेलका मित्रहरू थिए । 'रुमीका अमर गीत' भन्दा संस्कृतिलाई पनि औ पौराणिक कथाहरूलाई प्रेम गरिन् तर उनका अग्रज तरु दत्तले झैं हिन्दुस्तानको व्याले-को रचना गर्नमा उनी कहिल्यै संलग्न रहिनन् । देवी-देवताहरूका सम्बन्धमा प्राप्त उनको ज्ञानले उनलाई कम प्रेरणा दिएको होइन तर उनले प्रचुर रहस्यहरू र संचयित राशिले परिपूर्ण पर्दाजडित संसार, लज्जालू दुल्हीहरू र गृहिणीहरू औ यसका जवाहिरात, अत्तरका बाकस, मलहम तेल औ पर्दाहरू, साटन र रेशमहरूमा ज्यादातर प्रेम दर्शाइन् ।

यो त्यस समयभन्दा धेरै अधिको कुरो होइन कि जब सरोजिनी खेतहरूतिर अरु अधिक घुम्छिन् औ भारतका समस्त भागहरूका बिषयमा लेखिछन् औ देशभक्तिको उत्साहले प्लावित वक्तव्यहरू पोखिछन् । यदि श्रीनिवास शास्त्रीलाई स्वर्णिम स्वरका वक्ता भनिएको थियो भने, सरोजिनी निश्चितरूपले भारतकी बूलबूल थिइन्-अथवा जस्तो कि कसैले ठट्टा गर्दै भने 'दुष्ट ठिटि', एउटा ठट्टा, जसमा कवियित्रीले पूर्ण हार्दिकतासित आनन्द लिइन्, किनकि उनको आफ्नै विरुद्धमा गरिएको उपहास, चाहे त्यो अरुहरूद्वारा गरिएको होस् वा उनी स्वयंद्वारा नै वर्णन गरिएको होस्,—लाई भन्दा बढी अरु कुनै कुरोलाई उनले त्यति प्रशंसा गरिनन् ।

स्वर्णिम द्वार

आर्धर साइमनले लेखे, 'यो उनको सौन्दर्यप्रतिको अभिलाषा थियो, उसले उनलाई कवि बनायो; सौन्दर्यसित साक्षात्कार हुँदा उनको प्रसन्नता का ज्ञान-तन्तुहरू सदा कम्पायमान हुन्थे । तिनीहरू जसले उनलाई वेलायतमा चिनेका थिए, जम्मै क्षुद्र आकृतिका जीवन उनका आँखाहरूमा स्वयंमेव एकत्रित भएझैं भान हुन्थ्यो, सूर्य मूखी फूलले सूर्यतिर ढल्के जस्तै उनी सौन्दर्याभिमुख हुन्थिन्, आफ्ना नयनहरूलाई विशालतर पारी उघार्दै यहाँसम्म कि अरूले उनका नयनहरूसिवाय अरु केही देख्दैन थिए ।'^५ हो, सौन्दर्यले सरोजिनीलाई मदनमत्त तुल्यायो तर प्रियतर वस्तुहरूको चित्रणमा त्यहाँ अलौकिक सम्प्रेषणहरू थिए, जसले उनका कवितलाई सुन्दर बनाउनमा र प्रकृतिभन्दा अत्यन्त भिन्न

५. दि गोल्डन थ्रेसडोल्डन ।

हुनमा सहयोग पुन्याएका छन् । उनका बहाउहरू यति उत्साहपूर्ण थिए कि तिनीहरू अतिशयोक्तिबद्ध पुगेका छन् और आधुनिक युगका कविहरूको विशिष्टता रहेझैं सरोजिनीले उनका कविताहरूमा कहिल्यै पनि जीवनका बीजयुक्त, न्यायहीन र भद्रा आकृतिको चेतनावोध गरिनन् । उनले शब्दहरूमा चित्रण गरेकी अलङ्कारयुक्त प्राच्य सौन्दर्यले बरू हामीलाई उकुसमुकुस तुल्याएझैं अनुभव गराउँदछ, यहाँ तीमध्ये एक 'भारतीय जुलाहाहरू' प्रस्तुत छ, जसले हाम्रा चकाचौंध भएका आँखाको सम्मुखमा स्फुरित रंगहरूको एउटा छवि प्रस्तुत गर्दछ । यहाँ त्यो रंगमञ्च छ, जो जीवनका संघर्ष र विषाददेखि अलग छ, औ तथापि त्यहाँ जन्म र मृत्युको अन्तर्निहित वेदनालाई अत्यन्त स्पष्टतासित चित्रण गरिएको छ ।

जुलाहाहरू, सूर्योदयको समयमा बुन्दै

किन तिमीहरू यति सुन्दर वस्त्रहरू बुन्छौ ?

नीलो समुद्रतलको वायुजस्तै

हामी नवजात शिशुको परिधान बुन्दै

किन तिमीहरू आफ्ना वस्त्र यति चम्किले बुन्छौ ?

मभूरका प्वाँखहरूजस्ता वैगुणे र हरियो

हामी रानीका विवाहका घुँघटहरू बुन्छौ

जुलाहाहरू, पवित्र र मौन रहेर बुन्दै

जुनेली रातको जाडोमा तिमीहरू के बुन्छौ ?

श्वेत एक प्वाँखसरह श्वेत एक बादलसरह

हामी एक मृत व्यक्तिको शवको कफन बुन्छौ ।

यहाँ अनिवार्य प्रश्नहरू र उत्तरहरू छन् जो सरोजिनीले सोध्न मन पराउँछन् जसको निम्ति उनले आफ्नै उत्तरहरू पाउँछिन् । तर यो दृश्य अर्थार्थिक छ र यो एउटा रोमाण्टिक चित्र मात्र हो । जुलाहा जुनेली रातमा बुन्दैनन्, न कि सान्ध्य बेलामा नै बुन्छन् । सरोजिनीले जुलाहाहरूले बुनेका वस्त्रहरूलाई प्रभात सन्ध्या र जुनेली रातको रंगहरूसित तुलना गर्दै औ अर्को रूपमा समय र यस को गतिलाई स्वयं जीवनसित र यसको जन्मदेखि मृत्युसम्मको यात्रासित सनदको आफ्नो अधिकारलाई प्रयोगमा ल्याएकी छिन् । यहाँ प्रतीकवादको एउटा छाप देखिन्छ औ यहाँ यो स्मरण गर्न आवश्यक छ कि सरोजिनी साहित्यमा प्रतीकवादीहरूको आन्दोलनको समयमा जीवित थिइन् । आर्थर साइमन भन्नुहुन्छ, 'प्रतीकवादको पद-चिन्हलाई जेराड डि नर्वल (१८०८-१८५५) सम्म अनुसरण गर्न सकिन्छ । उनले यो शैलीको शुरूआत गरे 'जसमा दृश्यमय जगत अब अरू याथार्थिक रहेन, न कि अदृश्य-जगत नै अब सपना रहयो ।'^२

विलियम हेनिमेनद्वारा १९०५ मा प्रकाशित 'स्वर्णिम द्वार' (The Golden threshold) ले इङ्गल्याण्डमा ठूलो हलचलको सृजना गरयो । यस्ता गीतहरू यदि आजको

२. सिम्बोलिष्ट मूवमेण्ड इन लिटरेचर, आर्थर साइमन, पृष्ठ ४ ।

युगमा लेखिँदो हो त त्यसमा कसैले ध्यानसम्म दिने थिएन होला; किनकि सन सत्तरको दशकको काव्य-संसारमा त्यसको कुनै स्थान रहने थिएन तर यो शताब्दीको प्रथम दशकमा इङ्गल्याण्ड अझ पनि विक्टोरियाकालीन भावनाको गहिराइमा डुबिरहेको थियो अनि यो तरुण रंगीन रहस्यमयी भारतीय युवतीको पुस्तकलाई ठूलो प्रशंसा दिएर स्वागत गरियो । यहाँ यो पनि स्मरण गर्न सकिन्छ कि, त्यस समयका प्रख्यात आलोचकहरूले कवितालाई यसरी पर्याप्त रूपले प्रशंसा गरेका छन् भने यसभित्र अवश्य महत्वपूर्ण धेरै कुराहरू निहीत रहेको हुनैपर्छ; यद्यपि सरोजिनीले आज उनका अलंकारयुक्त र अवाध गतिले बहने कविताहरूलाई लिएर आफ्नो कवि-जीवन शुरू गर्न समर्थ हुनसक्ने थिइनन्, वास्तविक तथ्य यसमा निहीत छ कि उनलाई १९०५ मा धेरै प्रशंसा गरिएको थियो; यसै कारणले गर्दा यो हुनसक्छ कि यति सहृदय अभिनन्दन गरिएकोले गर्दा नै उनी अमर रहने छिन् । के टेनेसन अथवा शेर्लीले समेत आजको युगमा त्यति कोलाहलसित यति विघ्न प्रख्याति आर्जन गर्न सक्ने थिए? तर तिनीहरूले आफ्ना काव्यका सम्प्रदायहरू स्थापित गरे, जुनचाहिँ आधुनिक काव्यका आधार-शिलाहरू थिए औ यसरी नै सरोजिनीले पनि आफ्ना गीतहरूद्वारा आफ्नो विनीत औ स्वेच्छानुरूप देन दिएकी छिन्; जसलाई भारतीय प्रेम-गीतहरू र उनका समय औ पछिका प्राच्य-काव्यहरूको श्रेणीमा राख्न सकिन्छ, जसलाई अझ अरू अनेक वर्षसम्म केही विशेष समुदायद्वारा गाइनेछन् ।

पत्र-पत्रिकामा प्रकाशित केही अंशहरूबाट १९०५ का आलोचकहरूद्वारा गरिएका प्रयाप्त प्रशंसाको स्पष्ट झलक पाइन्छ ।

'लन्डन टाइम्स'ले लेखेका छन् कि श्री आर्थर साइमनले केही वर्षअघि यो हिन्दु नारीको परिचय दिएका थिए अनि उनका ज्ञान, उत्साह र कीर्तिको बारेमा टिप्पणी गर्दै आफ्ना प्रस्तावनाका अंशहरू उद्धृत गरेका छन्: 'हामी ती सबै उनका कविताहरूमा पाउँछौं तर मुख्यतः स्मरण गर्न लायकको कुरो, उनको राष्ट्रीयतालाई ध्यानमा राखेर, हाम्रा जिब्रिका शब्दहरू औ हाम्रा लयहरूका गायनमा उनको उत्कट आनन्द नै हो । उनी आफ्ना कविताका बहावमा आत्म-विभोर हुन्छिन् उनका कविताहरूले आफ्नै गाएझैं प्रतीति दिलाउँछ, मानो उनका चपल बिचारहरू औ सशक्त भावनाहरू स्वयमेव गीतमा प्रस्फुरित भएका छन् । तिनीहरूमा यस्ता कविताहरूमा रहने ऐक्यता र स्वच्छन्दता छन् जस्तो कि 'पञ्चविराजित बुद्धिप्रति' (टु ए बुद्ध सिटेड ओन एक लोटस) कवितामा उनको बुद्धि-विनोद पाइन्छ...उनका वर्णनात्मक काव्यहरूदेखि यो धेरै टाड्काको विषय रहेकोछ—गति र दृश्य संगीतको रूपमा, अथवा उनका चारजना नानीहरूका निम्ति लेखिएका विचित्र र मनोहारी ससाना गीतहरूमा परिवर्तन भएका छन् । यस सन्दर्भमा पाश्चात्य संस्कृतिलाई प्राच्यसित जोडेको सम्बन्ध निष्फल प्रमाणित भएको छैन । यसले कविलाई पुराना वस्तुलाई हेर्न नयाँ दृष्टि प्रदान गरेको छ । यसबाट केही अपूर्व परिणाम प्राप्त छ, जसलाई कविताको संज्ञा दिनमा हामीले हिचकिचाउनु हुँदैन ।'^३

३. मेन एण्ड वूमेन अफ इण्डिया-मा उद्धृत गर्दै १९०६ ।

'दि मान्चेस्टर गार्जियन' (The Manchester Guardian) आनन्दतिरेकमा पुगेका छन्, 'सरोजिनी नायडुद्वारा रचित स्वर्णिम द्वार' (The Golden Threshold) मा संकलित यस्ता शुद्ध कविता पङ्क्ति पाउनु अत्यन्त आनन्दको विषय हो। यसको सरलताले ब्लेकको स्मरण गराउँछ, यो सदा संगीतमय छ, यसको प्राच्य रंग अभिनव छ औ यसको दृढ़ स्पर्श सजीव र मुलायम छ।'^४

अक्टोबर, १९०५ को 'दि रिव्यू अफ रिव्यूज' (The Review of Reviews) ले लेख्यो: 'धेरै महिनादेखि कविताको यस्तो समृद्ध सृजना भएको थिएन, जतिको गत महिना सृजना गरियो। सरोजिनी नायडुका पुर्वीय गीतहरू र कविताहरूको उत्कृष्ट सांगीतिक संकलनलाई सबभन्दा प्रथम पंक्तिमा मैले स्थान दिनैपर्छ। नारीहरूले कविता लेख्न सक्ने नन् भनेर तिरस्कार गर्नेहरूलाई यो सानो पुस्तकले सदाको निमित्त मौन तुल्याउने छ.....यो कुरो स्मरणीय प्रतीत हुँदछ कि यो स्मरणीयरूपले सुन्दर कविताहरूका लेखिका मात्र २६ वर्ष आयुकी छिन्। यो भारतीय युवतीका गीतहरू पढेपछि कुमारी इ०टी० फाउलरका काव्य 'वाइज एण्ड अदरवाइज' अवलोकन गर्दा त्यहाँ चयुति विघ्न भेद पाइन्छ कि ती कविताहरू तुलनामा म्लान दृष्टिगोचर हुँदछ। यो क्रान्तिमण्डलको भङ्किलो कोलाहलबाट नगर-ग्रान्तको बर्षेचाको सीमित क्षुद्रतातिर प्रस्थान गरेजस्तै छ।'^५

टी. पी. ज वीकली (T.P.'s Weekly) ले भन्यो: 'अस्वीकार गर्न नसकिने सौन्दर्य र श्रेष्ठताको एक काव्य-पुस्तक.....सरोजिनी नायडुका कृति स्मरणीय छ, जसबाट एउटा दूयाल उधारिएको छ, जहाँबाट यदि पश्चिमले चाहेको खण्डमा पूर्वलाई हेर्न सक्नेछ।' 'दि मोर्निंग पोस्ट' (The morning Post) ले लेख्यो: 'यसमा पूर्वका दैनन्दिन जीवनबारे व्याख्या गर्ने ससाना कविताहरू छन् जसले आश्चर्यजनकरूपमा सजीवतालाई अँगालेका छन्। यो एक अपूर्व कला हो, जसले आखिर आँखाले देखेका कुराहरूको सटीक वर्णनमा मात्र कविताको प्रभाव देखाउँदछ। यो मात्र एउटा उपलब्धि नभएर सुन्दर कविताहरूको पुस्तक हो, एउटा स्वभावको अभिव्यक्ति हो।'^६ 'दि एकाडेमी' (The Academy)- ले 'स्वर्णिम द्वार' लाई सौन्दर्यले परिपूर्ण पुस्तक हो भनेर प्रशंसा गरे....जो यसको वैयक्तिकता जतिको आनन्ददायक छ, त्यतिकै आश्चर्यपूर्ण छ: यसको आफ्नै एउटा पूर्णता छ, जसले अन्य कसैसित सम्पर्क राख्दैन। धेरै समयदेखि हामीले यस्तो आशाजनक र वास्तविक कार्यको उपलब्धि देख्न पाएका थिएनौं।'^७

लिजा लेहम्यानले सरोजिनीका पन्द्रहटा गीतहरूलाई लयबद्ध गरिन्। उनले लण्डनमा यी गीतहरूको 'क्यान्टाटा' प्रस्तुत गर्ने योजना बनाएकी थिइन्। यसलाई सौँचै

४. मेन एण्ड वूमेन अफ इण्डिया-मा उद्धृत मई १९०६।
५. मेन एण्ड वूमेन अफ इण्डिया-मा उद्धृत मई १९०६।
६. मेन एण्ड वूमेन अफ इण्डिया-मा उद्धृत मई १९०६।
७. मेन एण्ड वूमेन अफ इण्डिया-मा उद्धृत मई १९०६।

नै प्रस्तुत गरियो कि गरिएन प्रमाणित गर्न कठीन छ, तर सरोजिनीले हेलमेल गर्ने गरेकी बुद्धिजीवी समुदायले भावपूर्ण आँखा भएकी यस भारतीय युवतीलाई निश्चितरूपले महिमा गरे।

आर्थर साइमन र एडमण्ड गोस, दुइ अंग्रेज आलोचकहरू जसले वास्तविकरूपमा सरोजिनीका कविताहरूलाई प्रेत्साहन दिए, तिनीहरू त्यस समयका विख्यात विद्वानहरू थिए। आर्थर साइमन (१८६५-१९४५) एक प्रतीकवादी थिए औ अंग्रेजी साहित्यक क्याम्ब्रिज इतिहास अनुसार उनी एक रोचक सौन्दर्य-शास्त्री थिए। उनको पुस्तक 'दि सिम्बोलिष्ट मूवमेण्ट इन लिटेरेचर (The Symbolist Movement in Literature)' एउटा अग्रगामी अध्ययन थियो औ भनिन्छ कि उनका अनुवादहरूले यिद्सका कविताहरूलाई प्रेरणा दिएका थिए। प्रतीकवाद र रहस्यवादको लहर चलिरहेको थियो औ स्वपनील आँखा लिएकी एक रहस्यमयी ठिठौले यो उदार-हृदयी सहनशील अंग्रेजको कल्पनालाई समातिन् जसले विदेशीहरूले अंग्रेजी भाषामा लेखनमा कुनै अवरोध देखेनन्। यद्यपि सरोजिनी नायडु आफूलाई प्रेरणा दिएकोमा गोसप्रति ऋणी रहेकी छिन् औ 'एडमण्ड गोसप्रति उसले मलाई स्वर्णिम द्वारको पथावलोकन गराए' भनी 'स्वर्णिम द्वार' को समर्पणमा लेखिन्; आर्थर साइमनप्रति पनि कम कृताज्ञ भएकी छैनन् जसले यस पुस्तकको प्रस्तावना लेखेका छन्। साइमनले लेखेका थिए औ सरोजिनीसित उनका कविताहरूलाई पुस्तकाकारमा प्रकाशित गर्ने आग्रह गरेका थिए। अद्यावधि ती रचनाहरू भारत विदेशका पत्र पत्रिकामा मात्र प्रकाशित भएका थिए। अब उनले तिनीहरूलाई संकलन गरेर विश्वको अधि राख्ने इच्छा प्रकट गरे। सरोजिनीले अभिभूत बनेर लेखिन् 'तपाईंको पत्रले मलाई अति गौरवान्वित र अति उदास तुल्यायो। के यो सम्भव हुनसक्छ कि मैले 'सौन्दर्यले परिपूर्ण' कविताहरू लेखेकी छु औ के यो सम्भवकर छ कि तपाईं तिनीहरूलाई विश्वको सम्मुख प्रस्तुत गर्ने योग्यको वास्तवमै बिचार गर्नुहुन्छ? तपाईं जान्नुहुन्छ कलाको बारेमा मेरो बिचार कति उच्च छ: औ मेरा ससाना तुच्छ सामायिक कविताहरू कम सुन्दर छन्— मेरो तात्पर्य त्यो चूडान्त स्थायी सुन्दरतासित छ, जसको म अभिलाषा राख्दछु।' पुनः आफ्ना पूर्ण सौम्यतासित उनले स्वीकार गरिन् 'वास्तवमा म एक कवि होइन। मसित अन्तर्दृष्टि र आकांक्षा छ, तर स्वर छैन। यदि म सौन्दर्य र श्रेष्ठ तत्वहरूले परिपूर्ण एउटै कविता पनि सृजना गर्नमा समर्थ भएको भए, मसदाको निमित्त आनन्दपूर्वक मौन रहने थिएँ, तर म गाँउछु पंक्षीहरूले जस्तै गरेर अनि मेरा कविताहरू क्षणस्थायी छन्।' साइमनलाई भास हुँदछ कि यही 'गीतसम्बन्धी' पंक्षीको जस्तो स्वभाव नै हो, जसले उनका कविताहरूलाई महत्वपूर्ण तुल्याएका छन् तिनीहरूले मूढ वाक्यलरूपमा संकेत गर्दछन्, अनौठो स्वभावसित, प्राच्य नारीको त्यो स्वभाव पाश्चात्य भाषाको माध्यमबाट औ आंशिकरूपमा पाश्चात्य त्यो सम्पूर्ण स्वभावलाई अभिव्यक्त गर्दैनन् तर मलाई लाग्छ, तिनीहरूले यसको सार-तत्वलाई

अभिव्यक्त गर्दछन् त्यहाँ तिनीहरूभित्र प्राच्य जादू भरिएको छ ।^८

एडमण्ड गौस, जसले पछिबाट सरोजिनीको दोस्रो पुस्तक काल-चरी' (The Bird of Time) को भूमिका लेखे, जस्तो कि हामीलाई विदित छ, सरोजिनी उनीसित इङ्गल्याण्डमा १८९५ र १८९८ को बीचमा सम्पर्कमा आएकी थिइन्, उनले आफनी अनुगामीलाई भारतीय विषयहरूमा लेखनमा उद्वेगित गराए ।

'स्वर्णिम द्वार' — (The Golden Threshold) ले इङ्गल्याण्डमा मात्र हार्दिक प्रशंसा प्राप्त गरेको होइन, तर भारतले आफनी एक सुपुत्रीले काव्यमा प्रस्फुटित भएको देखेर ठूलो सन्तुष्टीको मुस्कान भरे । उनी यसपछि 'भारतकी बूलबूल' बन्न पुगिन् ।

भारत कोकिला

सरोजिनीका दुइवटा नाउँहरू सदा अमर रहने छन् ती—हुन् 'भारतकी बूलबूल' र 'भारत कोकिला', जो उनका निम्ति महात्मा गान्धीले प्रयोग गर्नु हुन्थ्यो । सरोजिनी नायडुलाई उनका कविताहरूका निम्ति मात्र होइन तर उनका विशिष्ट गद्यका निम्ति त्यो अमर पक्षीसित तुलना गरिएको थियो । उनलाई सुनेपछि उनका शब्दहरूको सौन्दर्य द्वारा मदनमोहनमल्लिकार्जुननर धर फर्केको मलाई स्मरण हुन्छ । उनका भाषा मुहावरा, वाक शक्ति सबै पूर्ण थिए । सत्य हो, उनका वक्तव्यहरूले अनेक आवश्यक, विषयहरूलाई अँगालेका छैनन् भनी आलोचनाहरू गरिएका थिए । सरोजिनीका केही प्रकाशित वक्तव्यहरू पढेपछि मलाई यद्यपि यस्तो लाग्छ कि उनले अनेक विषयहरूलाई औं उनका समयका प्रायः समग्र सामयिक विषयहरूलाई उठान गरेकी छिन् । हाम्रो साहित्यिक प्रकाशनहरूमा यो एउटा ठूलो न्यूनता रहेको छ कि उनका सम्पूर्ण वक्तव्यहरूलाई संग्रह गरेर एउटै वृहत ग्रन्थमा समावेश गरिएको छैन । मद्रासका जी. ए. नाटेसनले तिनीहरूलाई संकलन गर्ने जमर्को गरेर देशको एउटा ठूलो सेवा गरेका छन् तर यी जन्मै वक्तव्यहरू उनका प्रायशः अधिल्ला वर्षहरूका छन् । ती पुस्तकहरूसमेत उपलब्ध छैनन् ।

शीघ्र नै सरोजिनीले यो अनुभव गरिन् कि कविको रूपमा ठूलो सफलता हासिल गरिए ता पनि, उनीसित अन्य देनहरू पनि छन् औं उनले चाँडै नै आफ्नो घरबाट राजनैतिक सामाजिक र धार्मिक विषयहरूमा कुन त्यस्तो जादू थियो, जसले श्रोतावर्गलाई मंत्रमुग्ध तुल्याउँथ्यो । वास्तविक तथ्य यो थियो कि प्रत्येक श्रोतावर्गको निम्ति व्यक्तिगत रूपमा व्यक्तिगत सन्देश उनले ल्याएकी हुन्थिन् । उनका सम्पन्न विशेषणहरू उनका शब्दहरू र

मुहावराहरूको आवृत्ति, उनको मधुर स्वर र उनको कवितामय प्रस्तुति यी जन्मैले उनलाई सुनिरहेको बेला प्रत्येकसित बोलिरहेकी हुन्थिन् । यहीनिर एउटा असाधारण व्यक्तित्व थियो, जो हाम्रो समक्षमा उभिएर बोलिन् औं अनुसरण गर्नको निम्ति हामीलाई एउटा प्रत्यक्ष आदर्श दिइन् : 'आत्माको अस्तित्व कुनै त्यस्तो वस्तु होइन जसलाई हामी प्राप्त गर्न सक्छौं तर यो हाम्रो अस्तित्वको साँचो वस्त्रभित्र सूनको धागोजस्तो परस्परमा गुँथिएको छ । मेरा साथीहरू हो, म चाहन्छु कि तपाईंहरू बोध गर्नुहोस् कि यस्तो भएर पनि त्यहाँ एउटा देवत्वको स्थिति छ, जो सम्भाव्य होइन तर अनिवार्य छ कि हामीले ईश्वरत्वको पूर्ण ज्वालासम्म आफैलाई उत्थान गराउनपर्छ ।'^१

मानवताप्रतिको उनको अनश्वर रुचि कम विस्मयकर थिएन् । विशेषरूपले भारतीय विद्यार्थीहरू र नारीहरूको मुक्तिको विषयमा उनले स्वयंलाई एकाग्र गराइन् । १९०३ को शुरूबाट उनले भारतको परम शत्रु अनेकताको नाडीमा आफ्नो जीला राखिन् औं तरुणहरूलाई मातृभूमिको निमित्त कार्य गर्ने औं एकवद्ध भएर रहने आग्रह गरिन् । तपाईंहरूलाई थाह छ कि तपाईंहरू प्रांतीय हुनुहुन्छ, —मद्रासमा तरुण श्रोतावर्गलाई गर्जन गर्दै भनिन् । 'तपाईंहरू त्यसभन्दा पनि संकुचित हुनुहुन्छ—किनकि तपाईंहरूको आफ्नो उप-जाति औं तपाईंको आफ्नो स्वत्वद्वारा छेकेर राखिएको छ (विपूल हर्षध्वनि) म जान्छु म 'ठीकसित बोलिरहेछु, किन-किन म पनि मेरा प्रारम्भिक तारुण्यावस्थामा यस्तै अदूरदर्शिताद्वारा पीडित थिएँ । परिभ्रमण गरेर, विचार गरेर, आशा उमारेर, मेरो त्रागलाई विकसित गराए, मेरा सहानुभूति हल्लाई विस्तृत तुल्याए, विभिन्न जाति, विभिन्न समुदाय, विभिन्न सभ्यताहरूसित सम्पर्क, राखेपछि, मित्रहरू हो, मैले मेरो द्रष्टिताई परिष्कृत तुल्याएँ ।'^२

सरोजिनीद्वारा नारी-मुक्तिको निम्ति गरिएका कार्यलाई यहाँ दोहोरयाइरहनु निःसन्देह सबैले एकदमै राम्ररी जानिल्याएकै विषय भए तापनि, उनका शब्दहरूको अवाध प्रवाह, 'जान' र 'ब्यूझन्' को निम्ति नारी उद्बोधनका उनका कविताहरू, आफ्ना दोषहरू सच्याउनमा उनको आग्रह औं आफ्नो पर्दालाई पर फर्काएर प्रकाशमा आएर देश र आफ्नो सेवा गर्नको निम्ति शनैः शनैः तिनीहरूमा उनले भरेको एउटा आदर्श र लक्ष्य, यी सबले गर्दा उनलाई १९१७ मा लाई मान्दगूलाई भेट गर्ने प्रतिनिधिहरूको नेतृ औं १९२६ मा अखिल भारतीय नारी सम्मेलनको संस्थापिका बनाइयो । नारीहरूको उत्थानका निम्ति गरिएका सारा संघर्ष र श्रमको पछि उनको उपस्थिति महसुस गरिन्थ्यो ।

हिन्दु-मुस्लिम एकताको निम्ति उनले जीवनभर संघर्ष गरिन् । यी दुवै सम्प्रदायप्रति उनी अत्यन्त अनुरक्त थिइन् । उनको आफ्नै रहस्यपूर्ण व्यख्याद्वारा उनले यी दुवैलाई

१. त्यसै स्थानमा, पृष्ठ ११

२. त्यसै स्थानमा, पृष्ठ ६

एकत्रित गराइन् 'कैयौं शताब्दिअधि, जब प्रथम इस्लामी फौज भारतमा आए, तिनीहरूले आफ्ना काफिलालाई गंगाको तीरमा रोके और आफ्ना तरवारहरूमा पाइन चढाएर यो पवित्र जलमा सेलाए । यो गंगाको द्विस्त्रिमा थियो, जसले इस्लामी आक्रमणकारीहरूलाई प्रथम स्वागत जनाए, जो युगौं दितेपछि भारतका सन्तति भए ।'^३

उनका वक्तव्यहरूमा 'निहीत विचारहरू मात्र पनि सावधानीपूर्वक अध्ययन गर्नकोनिम्ति उपयुक्त छ—तिनीहरू यति मौलिक थिए कि शीघ्र नै सरोजिनीलाई भारतका सम्पूर्ण भागहरूमा विलक्षण मानियो । उनी स्वाधीनता संग्रामीहरूमध्ये प्रथम समेत बन्न पुगिन्, जुन समयसम्ममा गन्धीको नाउँ दक्षिण अफ्रिकामा प्रचलित भएकै थिएन । १९०५ मा प्रारम्भ भएको स्वदेशी आन्दोलनमा उनले पूर्णरूपले भाग लिए ।

सरोजिनीमा असीमित सामर्थ्य थियो । आफ्ना अमर वक्तव्यहरूद्वारा देशसित सम्बन्धित आफ्नो जीवन-वृत्ति कायम राखेको समयमै पनि, उनले अरु कविताहरूको रचना गरिन्—औं उनको दोस्रो कृति 'कालचरी' (The Bride of Time) लाई विलियम हेनीमेनले फेरि १९१२ मा प्रकाशित गराएका थिए । यो सुन्दर गीतहरूको पुस्तकलाई उनले आफ्ना पिता र माताप्रति 'जीवनपर्यन्तको श्रद्धा र प्रेमको प्रतीकस्वरूप' समर्पण गरिन् । एडमण्ड गोसले यसको प्रस्तावना लेखे । उनका भनाइअनुसार सरोजिनी उनका कविताहरूमा अब अरु ठिव्यौली रहिनन्, 'जस्तो कि उनका अधिका कविताहरूमा देखा पर्छिन् ।' त्यो अध्याय बितिसकेको थियो औं अब त्यहाँ 'उनको प्रख्यात जीवनको अर्को सतह'—को उदय भएको थियो,—'नैराश्यसित अक्षुण्ण सम्बन्ध राख्दै, उनले आनन्द र साथै सान्त्वनाको नैराश्यलाई साक्षात् गरेकी थिइन् । नैराश्यको आधिक्यसितका साक्षात्कारले गर्दा नै सम्भवतः उनका चम्पेलीका मालाहरू सुकेका छन् औं उनको आकाशको नीलिमालाई गाढा तुल्याएको छ ।' विश्वलाई यो ज्ञात भएको कुरो हो कि जन कल्याणको निम्ति उनले गरेका कार्यहरू उनको व्यक्तिगत स्वास्थ्यलाई गहिरो आघात नपुराई सम्पन्न भएको छैन । तर धी बिषयहरूले सरोजिनीका गीति० सामर्थ्यलाई शिथिल पारेको छैन, बरु तिनीहरूले यसमा प्रचण्डता प्रदान गरेको छ । एक साधो कविको अनुरूप उनलाई एउटा श्रेष्ठ आकांक्षाले आधार दिएको छ । आफ्नो बाल्यकालमा उनी देदिव्यतासित स्वप्न-विभोर हुथिन्; भारतको निम्ति एउटा गौथे वा एउटा किट्स बन्ने उनले आशा राखिन् । यो अभिलाषा कैयन् अन्यान्य जस्तै, एउटा हृदयको निम्ति एउटा गम्भीर तनाव प्रमाणित हुनसक्छ, जुन हृदय छ—

'एक गम्भीर पुष्पसरह प्रस्फुटित त्यो

जसका विशाल पत्र-दलले संकेत गरेका छन प्राच्यको ।' तर सौन्दर्य र ख्यातिको त्यो अभिलाषा, त्यो प्रदीप्त प्रेताहन, प्रज्वलित आत्माभिन्न अन्न प्रवल छ।'^४

३. सरोजिनी नायडुका वक्तव्यहरू, पृष्ठहरू XVI र XXVII

४. काल-चरी ६१ ६ ।

उनको शीर्षक उमर खैयामबाट लिइएको थियो :

अलिकति मात्र छ काल-चरीको पथ उड्नुलाई शेष रहेको,
व्यर्थ किन प्रिय गर्छौं अबेर, लौ हेर चरी त्यो उडी गयो ।'

यो दोस्रो पुस्तकले पनि असल स्वागत पायो, यद्यपि उनको पहिलो पुस्तकले जस्तो यसले स्वतः स्फूर्त र कोलाहलपूर्ण प्रशंसा ल्याएन । शायद यो यसकारण थियो कि गोसद्वारा उनले केही प्रौढतालाई प्राप्त गरेकी छिन् भन्ने घोषणा गरिएको भए ता पनि, उनी 'स्वर्णिम द्वार' (The Golden Threshold) को वेदनाको उनको आफ्नै काव्य आकृतिमा अझ पनि रहेकी थिइन्—वास्तवमा उनी कहिल्यै पनि यसबाट प्रस्तुत गरिन्, यो एउटा निश्चित हृदयसम्बन्ध भएको थियो । तर 'योर्कशायर पोष्ट' ले लेख्यो : 'श्रीमती नायडुले हाम्रो भाषालाई समृद्ध मात्र तुल्याइन् तर पूर्वको आत्मा, भावनाहरू, रहस्यवाद र सम्मोहनसित प्रगाढ़ सम्बन्ध राख्दै विकसित हुनमा हामीलाई समर्थ तुल्याएकी छिन् ।' अनि उनको पुस्तकको असलरूपले प्रचार भयो औं भारतले उनलाई एक देवीको रूपमा प्रशंसा गर्‍यो ।

गोपालकृष्ण गोखले र सरोजिनी नायडु

सरोजिनी नायडुमा प्रगाढ़ औं स्नेहपूर्ण मैत्रीत्व कायम गर्ने सामर्थ्य असीम थियो औं उनका प्रथम मित्र र सर्वप्रथम गुरु उनले महात्मा गान्धीलाई 'आफ्ना गुरु' मानिलिनु भन्दा अघि, उदारपंथी स्वदेश-भक्तिका त्यही भयावह अंकुर, गोपालकृष्ण गोखले थिए । यो 'वीरत्वपूर्ण हृदय' जुनसंज्ञाद्वारा सरोजिनी उनलाई सम्बोधन गर्थिन्—को १९ फरवरी, १९१५ मा ४९ वर्षको अल्पायुमा निधन भयो । यी दुइ प्यारा मृतहरूको बीचमा उमेरको भिन्नता १३ वर्षको मात्र थियो, गोखले अधिबाटै विशेषरूपले दक्षिण अफ्रिकाको मामलामा औं महात्मा गान्धीका संयमी परामर्शदाताको रूपमा नेता बनिसकेका थिए । निः सन्देह, गोखलेले अनेकौं भारतीय महापुरुषहरूको निर्माण गरे । सरोजिनी नायडुले उनलाई आदरणीय गुरुको रूपमा सम्मान गर्थिन् । वास्तवमा, त्यो व्यक्ति गोखले नै थिए, जसले प्रथमोप्रथम १९०२ मा सरोजिनीलाई मातृभूमिको निम्ति आफ्नो जीवन समर्पण गर्ने प्रेरणा दिएका थिए ।

गोखले चितपवन ब्राह्मणको त्यो महान जातिसित सम्बद्ध थिए औं राणाडे, तिलक र पराञ्जपेसित मिलेर विचार र नेतृत्वको एक दलको गठन गरे, जुनहरू भारतमा स्वतंत्रताको आधार-शिला हुन् । उनले निःस्वार्थ कार्यकर्ताहरूको एक दललाई लिएर 'सर्वेन्स अफ इण्डिया सोशायटी' को सञ्चालन गरे, जसले आफ्नो देशको सेवाको निम्ति

दारिद्र्य र आत्मोत्सर्गमा आफ्नो जीवन वलिदान गरे । १९१२ मा एकदिन सरोजिनी नायडुले मुस्लिम लीग, लखनऊको 'नव ऐतिहासिक सत्र' (निउ हिस्टोरिक सेसन)-मा वक्तृता दिएपछि पूनातर्फ लागिन् औ पराञ्जपेसित फर्गुसन कालेजबाट सर्वेन्टस अफ इण्डिया सोशायटीसम्म हिडेरे गइन् । त्यस समयमा गोखले दुर्बल थिए और मधुमेहको रोगले पीडित थिए तर उनको कार्य-संलग्नतामा कमी आएको थिएन औ मुस्लिम लीगको नयाँ आदर्शहरूको अध्ययन गरिरहेका थिए । जब उनले आफ्नी मित्र सरोजिनीलाई देखिन्, उनी कराए, 'आह तिमी मलाई आफ्नो दृष्टि साँचो थियो भनी भन्न आयौ ?' तत्पश्चात् गोखले र सरोजिनी साम्प्रदायिक एकताका योद्धा बने ।

गोखले सरोजिनीलाई उनले आफूलाई गरे जतिकै प्रशंसा गर्थे । १९०६ मा, जब सरोजिनीले कलकत्तामा नारी शिक्षाको सम्बन्धमा वक्तव्य दिइन् उनको वक्तृताको वाकशक्ति देखेर गोखले पारभूत बने औ टिप्पणी गरे—उनलाई सुन्नु 'उच्चस्तरको वैद्विक शास्त्रार्थभन्दा अधिक' थियो ।

'सहानुभूतिका यस्ता सुखद टिप्पणीसित एउटा परिचयको प्रारम्भ भयो, विकसित हुँदै गयो औ अन्ततोगत्वा एउटा आत्मीय औ प्रेमपूर्ण मित्रतामा परिपक्व बन्यो, जसलाई म आफ्नो जीवनको पूर्णकालका घडीहरूमध्ये एक मानिलिन्छु', सरोजिनीले भनिन् । गोखले एक यस्ता मानिस थिए, जसलाई गान्धीजीले गंगा नदीसित तुलना गरे । यस पवित्र नदीमा आनन्ददायक स्नान गर्न सकिन्थ्यो । यसमाथि एउटा नौका र पतवार लिए हिडनु प्रसन्नताका विषय थियो ।' १८९० मा, नूनको कर कम गर्ने विषयमा भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेसमा गोखलेले सम्बोधन गरे । त्यस दिनदेखि उनी यस अति महत् संस्थाका सुदृढ सदस्य बने औ धेरै वर्षपछि सरोजिनीले 'भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेसका विश्वविख्यात नेता' भनेर उनलाई सम्बोधन गरेकोमा कुनै अतिशयोक्ति थिएन । गोखलेले बंगालको विभाजन र बँधुवा श्रमिकको विरुद्धमा सम्पूर्ण हृदयले संग्राम चलाए । सरोजिनी नायडु पनि यस दुष्कर्मलाई निर्मूल गर्नको निम्ति एक उत्साही अधिवक्ता बनिन् ।

१९०७ देखि १०११ सालको मध्यमा सरोजिनीको गोखलेसितको मित्रता परिपक्व बन्यो । प्रत्येक भेटले 'भारतको सेवाको मेरो जीवनलाई संलग्न गराउनका निम्ति केही उत्सुक र उत्तेजक प्रोत्साहनका शब्द'को ताजा सम्झना छाडिराख्यो । उनका आफ्नै व्यस्त जीवन भए ता पनि प्रायशः उनले तरुण कवियित्रीलाई प्रोत्साहनका शब्द अथवा अनुमोदनका सन्देश पठाउँथे । १९१२ को अग्रिम भागमा, जब सरोजिनीले आफ्ना पितासित वर्षका अधिकांश समय बिताइ, साँचो आत्मीय मित्रताले जरा हाल्न शुरू गर्‍यो । गोखलेले भने, 'अहिलेसम्म मैले तिमीलाई पखेटामा समातेको थिएँ, अब म तिमीलाई धेरै समयसम्म तिम्रोसाँचो स्वच्छलाई समालको निम्ति पिंजरामा बन्द गर्नेछु ।' क्रमशः सरोजिनीले यस्ता उपल र सशक्त एक व्यक्ति को साँचो महानता—'एक सम्पन्न र लोकविरुद्ध स्वभावलाई बुझ्न थालिन् । उनी एक व्यावहारिक र अति उत्साही कार्यकर्ता'

औ 'स्वप्नहरूका रहस्यमय स्वप्नदर्शी थिए, जसलाई उनको लामो 'ब्राह्मण वंश-परम्परा'-को अनुशासनले एक सूरमा बाँधेको थियो । जब सरोजिनीले आफ्ना गुरूलाई उनको दोस्रो प्रकाशित काव्य-पुस्तक 'काल-चरी' (The Bird of Time) भेट दिइन्, गोखलेले सोधे, 'के त्यो ज्वाला अझ पनि उज्वलतासित प्रज्वलित छ ।' औ तब उनी विच्चाए, 'मलाई आश्चर्य लाग्छ कि कसरी यति लामो अवधिसम्म यो आँधीले यति विघ्न चाल्नुसी र सफलतालाई झेल्न सक्दछ ।'

दुवै वीरत्वपूर्ण हृदयहरू रोमाण्टिक थिए । गोरखलेले एउटा वरण्डामा साधै बसेर सरोजिनीलाई भने, 'यहाँ ताराहरू र पहाडहरूलाई साक्षी राखेर मेरो साथमा खडा छौ औ तिनीहरूको उपस्थितिमा तिम्रो जीवन, तिम्रो प्रतिभा, तिम्रो गीत, तिम्रो विचार र तिम्रो सपनालाई मातृभूमिको, निम्ति अर्पण गर । हे कवि, पहाडका चुचुराहरूबाट सपनाहरूलाई हेर औ उपत्यकाका श्रमजीवीहरूका निम्ति आशाका सन्देश फिँजाइदेऊ ।'

मई, १९१२ मा, इङ्गल्याण्डमा सरोजिनी र गोखलेको भेट भयो । गोखलेलाई नयाँ भूमिकामा पाश्चात्य भेष-भुषामा देखेर सरोजिनी खुबै आश्चर्यमा परिन्, जो सरोजिनीको कथनानुसार 'पार्टीहरू-तिर सामेल हुँन्थे, ब्रीज खेल्थे औ नेशनल लिबरल क्लबको वरण्डामा महिलाहरूलाई भोजमा मनोरञ्जन दिलाउँथे ।'

लन्दनमा गोखले एक विरामी मानिस थिए औ उनी बहुधा सरोजिनीसित गाडीमा सवार भएर केन्सिंगटन गार्डन्सतिर जान्थे । 'मलाई तिम्रो मस्तिष्कको एउटा कुना देऊ, जसलाई म मेरी आफ्नै भन्न सक्ँ, एकपल्ट उनले सरोजिनीलाई भने, औ सरोजिनी थप्पिन्, 'अनि उनको त्यो विशेष कुनामा म अनेकौं स्मरणीय उक्तिहरूलाई संचय गरि राख्नेछु ।' अन्तिम वर्षहरूमा, लन्दनमा गोखलेले सरोजिनीसित यति धेरै मित्रता बढाए कि जब सरोजिनीले उनलाई भेट गर्थिन्, गोखलेले उनलाई 'उनका समस्त औषधिका नुस्खाहरूभन्दा श्रेष्ठ, भने । अन्त्यमा अक्टोबर, १९१८ मा वियोगको समय आयो । 'केही हुनसक्छ, झरेको पातहरूका शरदकालीन उदाशी औ बढिरहेका कुहिराहरूले उनको भावमित्र प्रवेश गरे, अथवा, हनुसक्छ उनले मृत्युका पखेटाहरूद्वारा आफ्ना आच्छादित भएको अनुभव गरे ।' उनले सरोजिनीलाई विदा माँदै भने 'मलाई लादैँन कि हामीहरू पुनः भेट गर्नेछौं । यदि तिमी जीवित रह्यौ भने, तिम्रो जीवन देशको सेवामा उत्सर्ग गर्नेछौ । मेरो कार्य पूरा भयो ।'

महात्मा गान्धीसित प्रथम भेट र प्रारम्भिक कार्यहरू

यो एक धारणा छ कि दुइ विपरीत धुरीहरू परस्परमा आकर्षित हुन्छन् । निःसन्देह महात्मा गान्धी र सरोजिनीको घटनामा यी दुइ मित्र व्यक्तित्वहरूलाई विपरीतहरूले एउटा अद्भुत बन्धनले खिँचेको छ । गान्धीजी सादा जीवन लिएका एक कठोर सन्यासी, एक तपस्वी औ अहिंसा पुजारी थिए । सरोजिनी एक आनन्दपूर्ण बिलासी कवियित्री थिइन्

औ उच्च जीवन-निर्वाह, गहनाहरू, रंगीन साडीहरू र बिषयानन्दमा अनुरक्त थिइन् । खराब भए ता पनि उनले जीवनको प्राचुर्यलाई पूर्णरूपले उपभोग गरिन् । औ यद्यपि, यो सन्वासी र गायिकाले अनेक लक्षणहरू सामान्यरूपमा लिएक थिए औ तिनीहरूका अभिलाषाहरू र आदर्शहरू समान थिए । उनीहरू दुवै शान्ति र एकताका दूतहरू थिए । राष्ट्रीय एकता एक यस्तो बिषय थियो, जसको निम्ति तिनीहरू आफ्ना जीवन न्यूँछावर गर्न उद्यत थिए । यति हुँदा-हुँदै पनि सरोजिनी महात्माजस्ता शाकाहारी थिइनन् उनी उसमाथि पनि अहिंसाका एक उत्साही र इमान्दार अनुयायी थिइन् । तथापि, सरोजिनी र गान्धीजी दुवैलाई रसिकता-वोधको एउटा वरदान प्राप्त थियो, जसले उनीहरूलाई आफूले सामना गर्न परेका अनेक परीक्षा र कठिनाइहरूबाट पार गराएको थियो औ जसले उनीहरूलाई विप्लवहरू र नैराश्यहरूको सम्मुखमा पनि हास्य भर्ने र साथै परस्परमा ठहाको प्रहार गर्ने सामर्थ्य पनि प्रदान गरेको थियो । यसभन्दा अर्को सत्यतापूर्ण वाक्य पाउन सकिँदैन, जुन चाहिँ सरोजिनीले यसो भन्दै व्यक्त गरिन्, 'यदि थाह भए; दारिद्र्यमा आफैलाई अन्तर्भुक्त गराएको मूल्य वापुलाई मात्र थाह होला ।' महात्मा गान्धीद्वारा प्रयोगमा ल्याइएको औ सिकाइएको गरीबीलाई बुझ्न सरोजिनी समर्थ थिइन्-जीवन-यापनको एक नवीन-पद्धति जसले निर्धन र सम्पन्नको बीचको खाड़ीमाथि सेतुको निर्माण गर्नु थियो ।

सरोजिनी रंगको पुजारीनी थिइन् । जसरी महात्मा गान्धीको संसार सेतो र खैरो रंगको साधारण सज्जामा निर्मित थियो भने, उनको चाहिँ इन्द्रधनुषी रंगहरूले देदिप्यमान थियो । महात्मा गान्धीले यो विलक्षण गीतकी चरीलाई आफ्नो कठोर मण्डलीमा ठूलो हर्षको साथमा स्वागत गर्थिन्, किनकि निःसन्देह उनी हौंसो र खुशियाली बहाउँथिन् औ महात्मा गान्धी अनुभव गर्थे कि यी भावहरू जीवनको निम्ति अनिवार्य थिए ।

सरोजिनी नायडु महात्मा गान्धीभन्दा दश वर्षले कम उमेरकी थिइन् औ १८७९ मा जन्मेकी थिइन् । उनका जीवनका तृतीय दशकका प्रारम्भिक बर्षहरूमा प्रथमपल्ट १९१८ मा लन्दनमा उनलाई भेट गरिन् । यस प्रथम भेटको बारेमा उनले पछिबाट एक जीवनी-लेखकलाई बताइन्, 'मैले उनलाई १९१८ मा भेटें, जुन बेला उनी अधिबाट महात्मा बनिसकेका थिए ।' प्रथम विश्व-युद्ध प्रारम्भ भएको दुइ दिनपछि गान्धीजी दक्षिण अफ्रिकाबाट अगष्ट १९१४ मा इङ्ल्याण्ड आए । उनलाई गोखलेले इङ्ल्याण्डमा बोलाएका थिए, तर उनी आफैँचाहिँ पेरिसमा रोकिएकाले उनलाई भेट्न सकेनन् । त्यसले गर्दा गान्धीजी यस महानगरीमा बेकार भए, किनकि उनका गुरु नआइपुग्जेल उनले केही गर्नमा असमर्थ थिए । इङ्ल्याण्डमा भारतीयहरूले उनीहरू अधिबाटै दासत्वको बन्धनमा भएकोले तिनीहरूको देशले युद्धको प्रयत्नलाई सहयोग नपुऱ्याउने कुरो सोचे, गान्धीजीले हठ गरे कि हामी 'दासत्वको निर्वलतासम्प' अझ झरिसकेका छौं । न कि भारतले इङ्ल्याण्डलाई उसको कठिनाइको समयमा स्वतंत्रताको माँग गरेर व्यग्र तुल्याउन नै सकिन्थ्यो । 'मैले सोचें कि इङ्ल्याण्डको आवश्यकतालाई हामीले अवसरको दाबी नउठाउनु नै उयुक्त र

दूरदर्शितापूर्ण थियो ।' उनले त्यसकारण दक्षिण अफ्रिकामा बोअर र जुलु विद्रोहको समयमा विरामी र घायललाई सहायता गरेझैं 'इण्डियन वालन्टेरी एन्चुलेन्स कर्प्स' शुरू गरे । आफ्नो सहयोग अर्पण गर्दै महात्मा गान्धी, सरोजिनी नायडु र अन्य भारतीयहरूद्वारा हस्ताक्षर गरेर एउटा संयुक्त पत्र अंग्रेज अधिकावर्गका समक्षमा पठाइयो । केही द्विविधापछि अंग्रेजहरूले गान्धीजीको इमान्दारीलाई बुझे, तालिम प्रारम्भ गरियो औ दलहरू गठन गरिए । सरोजिनी र गान्धीजी त्यसरी एउटै उद्देश्यमा काम गर्नमा साथसाथै तानिए । सरोजिनी नारीहरूको एउटा प्रख्यात क्लब लाइसियमकी सदस्या थिइन् औ सदस्यहरूले भारतीय स्वयंसेवक दलका लुगाहरू सिलाउने काम गर्थे । गान्धीजीसितको प्रथम भेटलाई कविवित्रिले नाटकीय ढंगमा बर्णन गरेकी छिन् । उनी लेखिछन्, 'धेरै विचित्रतासित मेरो प्रथम भेट महात्मा गान्धीसित लन्दनमा युरोपीय युद्धको अधि १९१४ मा भयो...जब उनी दक्षिण अफ्रिकाका आफ्ना विजयहरूपछि लगत्तै आइपुगेका थिए—जहाँ उनले आफ्नो सत्याग्रहको सिद्धान्तलाई प्रयोगमा ल्याएका थिए औ आफ्ना देशवासीका निमित्त, जुनहरू त्यस समय मुख्यतः बैधुवा मजदूरहरू थिए—उग्र जनरल स्मट्सको विरुद्धमा लडेर विजय हासिल गरेका थिए । मैले उनको आगमन हुँदा जहाजमा भेटन जान सकेको थिइँ तर अर्को दिन अपरारुमा केन्सिङ्टनको अप्रसिद्ध भागमा उनको आवास खोज्न घुम्दै, गएँ औ एउटा पुरानो सज्जाविहीन घरको भिरालो सिँडीबाट उक्लें, जहाँ एउटा खुल्ला द्वारमा एउटा कपाल खौरिएको सानो मानिसको जीवित तस्बीर जडिएको पाएँ, जसले भुईँमा एउटा कालो कैदी कम्बलमा बसेर कैदीले खाने काठको प्यालाबाट टमाटरको रस र जैतुनको तेलको मिश्रित खानेकुरा खाइरहेका थिए । यसको आसपासमा भुटेका बदामहरू र सुकाइएका केराका पिठोका स्वादहीन बिस्कीटका कुच्चिएका टिनहरू पंक्तिबद्ध राखिएका थिए । एक प्रसिद्ध नेता, जसको नाउँ हाम्रो देशका घर-घरमा प्रचलित छ,—को यस्तो हास्यप्रद र अचिन्तनीय दृश्य देख्दा मैले हौंसो थाम्न सकिनँ । उनले आफ्ना आँखा उठाए औ मतिर हेरेर हौँस्दै भने : 'आह, तपाईँ श्रीमती नायडु हुनपछि ! अरू कसले यस्तो असंगत हुने धृष्टता गर्लान् र ? आउनुहोस् र मेरो भोजनमा अंश ग्रहण गर्नुहोस् !' 'भयो, धन्यवाद', मैले नाकबाट आवाज निकाल्दै जवाब दिएँ, 'यो कस्तो घिनलाग्दो भोजन हो !' यस प्रकारले औ तुरन्तै हाम्रो बन्धत्व प्रारम्भ भयो, जो साँचो मित्रताका फूलहरू भएर फुले, जो भारतको स्वाधीनताको साधारण सेवाको लक्ष्यमा बिताइएका तीस बर्षहरूमा एक घण्टाको निम्ति पनि कहिल्यै डगमगाएन ।

सरोजिनीले उनीहरूको लन्दन-भ्रमणको समयमा यी दुइ दुर्बल जोडीलाई गरिएको अभ्यर्थनाको निम्ति जम्मा भएको विशाल भीडको स्मरण गरिन् औ केही दिनपछि भारत फर्केर आउनभन्दा अधिसम्म महात्मा गान्धीको सान्निध्यमा जति रहन सकिथन्, रहेकी थिइन् । 'यसले मलाई रोमाञ्चित तुल्यायो,' उनी भनिछन्, 'पुरवीय औ पाश्चत्य समस्त राष्ट्रहरूका मानिसहरू उनका घरमा सन्धिलिन थिए, जो साँचो महानता विश्वव्यापी प्रशंसामा प्रकट हुँदछ भन्ने प्रमाण हो ।'

फर्कर आएपछि सरोजिनी नायडु आफ्नो व्याख्यानभ्रमणमा फेरि संलग्न भइन् । महात्मा गान्धी लन्दनमा विरामी भए औ पूर्ण विश्रामको आदेश दिइएको थियो । जब उनी १९१५ मा भारत फर्केर आए, उनलाई गोखलेले कुनै काम थाल्नभन्दा अघि एक वर्षसम्म विश्राम गर्ने आग्रह गरे, जसलाई उनले पालन गरे, त्यसैकारण सरोजिनी महात्माभन्दा केही वर्षअघि नै प्रख्यात व्यक्तित्व बनेकी थिइन् । तर दक्षिण अफ्रिकामा उनको जीवन-वृत्तिको अनुसरणले ती सन्तको निम्ति सरोजिनीको प्रशंसालाई उद्बलित गराइएको थियो औ उनको पुस्तक 'भग्न पंख' । दि ब्रोकन विङ्ग)=-को एउटा कवितामा उनलाई सम्बोधन गरिन् ।

१९१६ मा महात्मा गान्धीले कांग्रेस सत्रममा भाग लिए औ भारतीय राजनीतिमा आकर्षित भए । यहाँ उनले सरोजिनी नायडुलाई अधिबाटै एउटा प्रमुख भूमिका निभाइरहेको पाए । भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेसमा आफ्नो 'जाग' भन्ने कविता सुनाउनभन्दा एक वर्ष अघि नै उनले बम्बईमा हलचल सृष्टि गरेकी थिइन् ।

१९१६ बाट स्वाधीनता संग्रामले एउटा निश्चित रूप सिन शुरू गरेको थियो । चम्पारणमा भएको काण्डले पनि महात्मालाई प्रकाशमा ल्यायो । उनले दक्षिण अफ्रिकाबाट आफ्नै मातृभूमितिर आफ्नो रुचिलाई फिरे । स्व-शासन बढुवा मजदूर, हिन्दू-मुस्लिम एकता औ आवश्यक बिषयहरूले महात्मा र सरोजिनी दुवैलाई स्वदेशका पीडित जन-साधारणमाथि विस्तृत रूपले जाल फिजाएर परस्परमा एक साथ रहेर काम गर्न बाध्य गराए । १९१९ मा रौलट अथवा कालो कानून पास भएकोले देशमा गम्भीर असन्तुष्टीको सृजना गरियो औ प्रबल आन्दोलनहरू प्रारम्भ भए । तिनीहरू पास हुनभन्दा अघि तिनीहरूको जाँच गर्न औ लागु गराउनमा अवरोध ल्याउनलाई ठूला प्रयत्नहरू गरिएका थिए । १९१९ मा महात्मा गान्धीले साबरमति आश्रममा एउटा सम्मेलन बोलाए । एक दर्जन मानिसहरू मात्र निमन्त्रित गरिएका थिए, जसमध्ये सरोजिनी एक थिइन् । सत्याग्रहको प्रतिज्ञाको रूपरेखा तयार गरिएको थियो, हस्ताक्षर गर्नेहरूमध्ये सरोजिनी नायडु पनि थिइन् । अप्रैलको हड़तालभन्दा अघि देशका विभिन्न भागमा सरोजिनीले वक्तव्य दिइन् । उनको वाक-कलाको विलक्षण देनले चामत्कारिक रूपले जन-समुदायलाई जागृत गराए । मार्च, १९१९ मा मद्रासमा उनले एउटा अति विशाल सभालाई सम्बोधन गरिन् औ गान्धीजी र सत्याग्रहमा उनले आफ्नो आस्था प्रकट गरिन् : 'किनकि सत्याग्रह आन्दोलन एउटा चेतनायुक्त जीवनको सिद्धान्त हो, जो आवश्यकतानुसार विकसित भएर विस्तृत हुनेछ, किनकि यसले आफूभित्र जीवनका व्यापारहरू समाहत गरेका छन्, अनि यसैकारण सत्याग्रह आन्दोलनले मन्दिर र आश्रमभित्र यसको अग्निलाई प्रज्वलित गराएको छ, जहाँ महात्मा गान्धी प्रमुख पुरोहित र गुरु हुन् ।' 'सत्य बोल्नु उत्तम हो, तर सत्यलाई जिउनु अझ उत्तम हो ।'

६ अप्रैल, १९१९ मा अखिल भारतीय हड़तालको एउटा सामुहिक संग्राम प्रारम्भ गरियो । आन्दोलनले विशेष रूपले बम्बईमा सफलता प्राप्त गर्यो । मुसल्मान र हिन्दुहरूले एउटै दल भएर कार्य गरे । महात्मा गान्धी र सरोजिनीलाई एउटा मस्जिदमा लगिए, जहाँ

उनीहरूले वक्तव्यहरू दिए । अर्को दिन अमृतसर गइरहेको बेला गान्धीजी पक्राउमा परे । त्यसपछि जलियाँवाला बागको जघन्य काण्ड घटित भयो । जलियाँवाला बागमा घटित भयानक आघातको विरुद्धमा आतङ्कको अनुभूति यति गम्भीर थियो कि रवीन्द्रनाथ टोगोरले 'नाइट'-को पदवी औ गान्धीजीले पछिबाट कैशर-इ-हिन्द स्वर्ण-पदक फिर्ता गरिदिए । स्वतंत्रता आन्दोलनले आफ्नो पथ अब राष्ट्रसित पक्रिसकेको थियो औ अहिंसावादी सत्याग्रहीहरूको संख्यामा निरन्तर वृद्धि हुँदै गयो । मोण्टफोर्ड सुधार, प्रिन्स अफ वेल्सको आगमन औ त्यो आकस्मिक चाल, जसद्वारा अंग्रेजको निम्ति महायुद्धमा यति धेरै रगत बहाएपछि, भारतसित व्यवहार गरिएको थियो, -ले लगातार रोषलाई वृद्धि गराइरहेको थियो औ मुसल्मानहरू पनि आन्दोलनमा एकदमै सरीक थिए, विशेष रूपले जस्तो कि मध्य-पूर्वमा इण्डियन खिलाफत मूवमेण्टले मुसल्मानप्रति हिन्दुहरूको सहानुभूति कति धेरै थियो, दर्शाएको छ ।

प्रिन्स एफ वेल्सको भ्रमणको बेला भइकेको हिंसा र चौरी-चौराका दंगाहरूले गान्धीलाई उनको नाकेभित्र स्वराजको दुर्गन्ध' भनेर वास्तविक टिप्पणी गर्न लगायो ।

उनले शान्तिको वकालत गरे तर जन-साधारणले परस्परको सम्बन्धको समस्त चेतना गुमाइसकेको भान हुन्थ्यो । सरोजिनीले दंगा-प्रभावित क्षेत्रहरूमा कार्य गर्दै एउटा सन्देश प्रसारित गरिन्- 'कृपया चाँडै एकजना शल्य-चिकित्सकलाई पठाइदिनु होस्, मृत मृतप्रायः र घायल मानिसहरू बाटामा लडिरहेका छन् ।' गान्धीजी जनताको यस पापको निम्ति उपवासमा थिए, औ उनका अनुयायीहरू शान्ति कायम राख्नको निम्ति अहोरात्र कार्यरत रहे । एकजना लेखक भन्छन् : 'श्रीमती सरोजिनी नायडुको साहसलाई म के भनूँ ? धरिधरि उनी उपद्रवग्रस्त विभिन्न क्षेत्रहरूमा पुगिन्-औ प्रत्येकपल्ट फर्केर आएपछि कायरतापूर्ण कार्यहरूको नाटकीय तस्वीर दिँदै, जसका निम्ति अन्यहरू दोषी हुनपर्थ्यो, आफ्ना व्यक्तिगत पराक्रमहरू महात्मासित जाहेर गरिन् । यसरी तिनीहरूमध्ये उनले महात्माका आधारहरूमा सामथिक रूपले मुस्कान भरिदिन्थिन् ।'

भग्न-पंख

१९१७ मा 'भग्न-पंख'-को प्रकाशनपछि, यदाकदा गीतको प्रस्फुटनसिवाय सरोजिनीका कविताहरूको सृजनामा गतिरोध आयो । काव्य=सृजनामा गरिएका यो बहिष्कारका धेरै कारणहरू रहेझैं भान हुँदछ । शायद सबैभन्दा धेरै सम्भाव्यता त्यस तथ्यमा निहित रहेको थियो कि सरोजिनी आधुनिक पृष्ठभूमिमा उपयुक्त हुन सकिन् । बीसवीं

शदीको दोस्रो दशकको प्रारम्भदेखि नै जर्जियन कविता अधिबाटै लोकप्रिय भइसकेको थियो औ सरोजिनी जान्दथिइन् कि उनले कहिल्यै यी स्वच्छन्द लेखकहरूका क्षेत्रको किनारसम्ममा समेत प्रवीष्ट गरेकी थिइन् । अब उनका काव्यधारा पुरानो ढाँचाको बनिरहेको थियो औ नव्यतर धाराको प्रतिपादन भइरहेको थियो । प्रथम विश्व-युद्धपछि यसले आफ्नो रूख र दुर्बोध विभवतिर उक्त्यो, अनि यो त्यो प्रदेश थिएन जसभित्र उनले आफ्नो गीति नियमहरूलाई अझालेर औ रूपरूलाई पछ्याएर प्रवेश गर्न सक्द थिइन् ।

दोस्रो कारण यो रहेको हुनसक्छ कि सरोजिनीले बोध गरिन कि उनी साँचो दार्शनिक कविता रचना गर्नमा असफल रहेकी थिइन्, जो उनले 'भग्न-पंख'मा त्यसो गर्ने प्रयत्न गरेकी थिइन् । १९१५ मा जब सरोजिनीलेआफ्नो अर्को कृतिको नाउँ गोखलेलाई बताएकी थिइन्, उनले प्रश्न गरेका थिए, 'तपाईंजस्ता गाउने किन भग्न पंख हुने ?' उनलाई महसुस भएको हुनपर्छ कि उनको गीतिमय विषयहरूको अन्त्यतिर उनी प्रवीष्ट भएकी थिइन् औ अब त्यसमा उनलाई अरु थोरै मात्र थप गर्नु थियो । विश्वले अधिकाधिक प्राणान्तक र क्रूर रूप धारण गर्दै आइरहेको थियो अनि उनी एक गीतकी चरी थिइन् । विश्व-युद्धको यो अस्त-व्यस्त युगमा चरीहरूलाई कहाँ उपयुक्तस्थान उपलब्ध हुन्थ्यो र ? गोखलेको प्रश्नको जवाब तथापि नहिचकिचाईकन दिइएको थियो । यो दृढ विश्वासले परिपूर्ण थियो :

'हेर, म उठें भेट्नलाई त्यो निर्देशित तसन्त
अनि सितारागणलाई चुम्न लिएर भग्न-पंख ।'

गरुडजस्तो, जसका पखेटाहरू सूर्यका किरणहरूले जलाएका थिए, तर पनि जसले रामलाई सहायता पुरयाएको थियो, आघात पाएर वा घायल भएर पनि उनले आफ्ना कठिनाइहरू र समस्याहरूभन्दा माथि उठ्न औ 'सिताराहरूलाई चुम्न' पर्छ । यो विषयलाई उनले १९४६ मा एशियाली सम्मेलनमा दिएकी स्मरणीय वक्तव्यमा पुनः उच्चारित गरिएको छ ।

सरोजिनीले 'भग्न-पंख' को समर्पणमा स्वयंलाई जुन कार्यमा लगाएकी थिइन्, त्यो दुर्भाग्यपूर्ण छ । यसले कविलाई दर्शनबाहेक भारतीय नारीहरू र राष्ट्रिय सेवासित अनौठो संयोग गराएको छ । ती भित्र विषयहरूले परस्परमा प्रायः पूर्णतः मेल खाँदैन । ती कविताहरू, जसरी तिनीहरू वैयक्तिक छन्, -ले जीवन र मृत्युका गीतहरू, स्मृतिमा रचिएका श्लोकहरू, संगीतिक गीतहरू औ अन्यमा तीन भागमा भएको 'मन्दिर' (प्रणयकोतीर्थ-यात्रा) लाई समाविष्ट गराएका छन् । जब कि उनका वैयक्तिक गीतहरू प्रायः उनका पहिलेका कविताहरू जतिकै सुन्दर छन्, उनका तीन अंशमा भएका कविताहरू एउटी अनुरक्त नारीले आफ्ना प्रेमीलाई आफ्नो हृदय अर्पण गर्ने उद्देश्यमा रत रहेकी देखिन्छ; जसमा उनले नश्वर प्राणमाथि दैवी-पूकार-लाई संकेतिक रूपले प्रस्तुत गर्ने इच्छा गरेकी बुझिन्छ ।

समर्पणलाई लिएर प्रारम्भ गर्नु हो भने, यो अनुभव हुँदछ कि कुनै कवि, जो प्रचारको निम्ति लेख्दछ अथवा विचारपूर्वक अधि धकेलेर स्थिर गराइयोस् तर अनिवार्यरूपमा उत्तेरित विचारहरू नभए वास्तवमा सफल बन्न सक्छैन । समर्पणलाई पूर्णरूपमा उद्धृत गर्नु हो भने 'भग्न-पंख' जो १९१६ मा लेखिएको थियो, 'आजको सपना र भोलिको आशा'-मा समर्पण गरिएको छ । यी शब्दहरू सरोजिनीका काव्य-शैलीसित खुबै मिल्दा-जुल्दा छन् । तर त्यो उद्देश्य, जुनसित प्रस्तावनाले एक सरल क्षणभंगुर कविलाई पीडित तुल्याउँदछ, यो एक पाठकले बुझनसक्ने कुरोभन्दा ठूलो विषय छ, किनकि कलालाई 'एउटा सुत्रमा क्षीण गराउनु' सकिँदैन । उनको भूमिका एउटा सुत्रभन्दा कम छैन, विगतलाई पछि फर्के हेर्ने थकाइलाग्दो कर्तव्यमा समाविष्ट—जो भारतीय लेखकहरूमा अत्यन्त स्पष्ट देखिने एउटा दोष हो ।

भूमिकाको अवलोकन गरेपछि, हामीलाई पुस्तक धन्काउने मन हुन्छ तर यसअघि हामीले सरोजिनीका प्रशस्त कविताहरूको रसास्वादन गरेका छौं । हामी यसका पृष्ठहरूभित्र प्रवीष्ट हुने साहस गरौं औ हेरौं उनलाई यसबाट के सन्देश दिन्छु ।

जीवन र मृत्युका गीतहरू औ अन्य सामयिक कविताहरूबाहेक, 'भग्न पंख'-का अन्तिम परिच्छेद, 'मन्दिर' (प्रणयको तीर्थयात्रा) शीर्षक तीन कविताहरू प्रत्येक भागमा आट कविताहरू भएको चौबीसवटा कवितामा सम्बद्ध छन् । तीन उप-शीर्षकहरू छन-, 'आनन्दको द्वार', जसले प्रणयको अभिप्राप्तिलाई संगालेको छ; एक युवतीको जीवन उनका प्रेमिकालाई समर्पण गरिएको छ, 'अश्रु पथ' जो त्यस युवतीको विषय-वासनाको उत्कण्ठाहरूको मायाजालबाट बिस्तार-बिस्तार मुक्ति औ 'शरणस्थल' प्रणयको दुःखान्तक नाटकको परिणति औ एक प्रकारको अस्वीकृति, जसको निम्ति उसले विलाप गर्छ ।

यदि घटना त्यस्तै थियो भने, ममाथि कमसेकम जुन प्रभाव पर्यो, त्यो मर्मभेदी अनुराग र परित्याग, जसको सरोजिनीको त्यस समयको आफ्नै भावनामय खलबलीसित केही सम्बन्ध रहेको हुने पर्थ्यो । रोमान्समा केही ठूलै असन्तुष्टी रहेको आभास पाइन्छ, जसको निम्ति उनले आफ्नो सर्वस्व उत्सर्ग गरिन् । अब उनले प्रत्येक रोमाण्टिक विषय-सुखको उत्कण्ठालाई परित्याग औ नव-जीवन, यस्तो संज्ञा दिन सकिन्छ भने, प्रारम्भ गरिन्छ । मानवीय प्रेमीको निम्ति योअनुराग देवत्वको प्रतीक छ औ सरोजिनीले आध्यात्मिक उच्चतालाई प्राप्त गर्ने प्रयत्न गरिन्छ तर बरु शोकार्त बनेर विफल हुन्छिन्, किनकि उनका यी कविताहरूमा, उनले अधिबाट रचना गरेकी केही रहस्यवादी कविताहरूसँगै स्वतःस्फूर्त प्रस्फुटनसरह हैनन्, तीमध्ये तीनवटा प्रशस्त सुन्दर थिए, जो 'दि अक्सफोर्ड बूक अफ मिस्टिकल वर्स' ०मा १९१७ मा संलग्न गरिए । 'प्रणयको तीर्थयात्रा' पनि मन्दिर, फाटक पूजावेदी र शरणस्थलसम्म पुराने पथको निर्माणकलाको संकेतिक अभिव्यक्ति हो ।^१ हामीलाई

१. की टू मोडर्न पोयट्री-इन्टरेन्स ।

२. दि टु फोल्ड वोइस : डी० वाइ० के० राध्याचार्युलु ।

एसे अफ सरोजिनी नायडु : आर० ।

एक समालोचकद्वारा यो पनि बताइएको छ कि मन्दिर प्रेमीहरूको निवास हो औ आध्यात्मिकरूपले यो सृजनात्मक जगत हो औ त्यो तीर्थयात्राचाहिँ अवतार हो । अन्यथा, यी कविताहरूले वैष्णववाद र राधाकृष्ण संस्कृतिलाई अनुसरण गर्छन् । साथै तिनीहरूले सुकन्या, सावित्री र अनुसुया जस्ता महान पतिव्रताहरूका पौराणिक कथालाई संकेत गर्छन् ।^{१३} यो कति सादृश गहन छ, विशेषरूपले यी समस्त बिचारहरू चौबीसवटा कृशकाय कविताहरूमा संक्षिप्त रूपले व्याख्या गरिएका छन्, तिनीहरू आकृतिमा महाकाव्य हुनपार्यो ।

'प्रणयको तीर्थयात्रा'-मा, विशेषरूपले अन्तिम कविताहरूमा सरोजिनी आत्मालानिले प्लावित छिन् । यो कमजोरोबाट प्रथम परिच्छेदसमेत अलग छैन, जसलाई सरोजिनीले आफ्ना काव्य-सृजनामा सर्वत्र प्रकाश पार्छिन् । 'जीवनको धन्की'-को दोस्रो परिच्छेदमा, उनले क्रोध र नैराश्यलाई व्यक्त गर्छिन्:

तिम्रा आफ्नै उन्मत्त हृदयका हलचलले तिमीलाई दिनेछ आघात
अभिलाषाका बलवती औ ढालहीन पहियाहरूका साथ,
तिम्रा नाडीका विलक्षण क्षुधाले टोक्ने छ तिमीलाई
तीव्र औ निर्दय अग्निका विषाक्त ताँतहरूका साथ ।
जब यौवन र वसन्तको अनुरागले धोका दिनेछ तिमीलाई
अनि तिम्रो विद्रोहलाई गर्नेछ, पराजयको साथ उपहास,
भगवान जानुन-, हे प्रेम म बैँचाउँ वा घात गर्ने तिमीलाई
जब तिमी क्षय औ भग्न भएर ढल्कने छौ मेरो चरण-पास ।

अवश्यमेव 'टोक्नु'-जस्तो शब्दहरूको प्रयोग र 'कुकुरका विषाक्त दाँतहरू' जस्ता उपमा महत्वहीन छन् । के सरोजिनीले, आधुनिक कविहरूले जस्तै स्वच्छन्द शब्दहरू प्रयोग गर्ने कोशिश त गरेकी थिइन् तर विक्टोरियाकालीन कविताका ढाँचाभित्र तिनीहरूलाई पर्याप्त रूपमा उपयुक्तता प्रदान गर्नमा विफल त बनिनन् ?

प्रणयिनीले अब उनको प्रणयको तीर्थयात्रामा तिरस्कार गरिरहेकी छिन् औ 'प्रणयको पुरस्कार'-मा उनी चिच्याउँछिन् :

पुनः नजगाऊ ती आनन्दहरू जो बितेर गइसके
निषेध गरिएका आशा र अस्वीकार गरिएका सपना...
विनष्ट भएका आकांक्षा औ भूमिसात बनेका गौरव...
घडीभरको अल्प करुणामा स्वीकार गर
मेरो आहत आत्मालाई बचाउन मेरो अश्रुहरूको अवदान ।
इच्छा भए लेऊ मेरा मासुहरू खुवाउन तिम्रा कुकुरलाई
चाहन्छौ भने मेरो रगतले सिंचन गर तिम्रा दागका वृक्षहरूलाई

हृदय मेरो खाक तुल्याऊ, स्वप्नहरू मेरा धूलो बनाऊ
के म तिम्रो होइन र, हे प्रेम संरक्षण गर्न वा घात गर्नलाई ?
आत्माको मेरो घाँट गला औ फ्याँक यसलाई अग्निभित्र !
गर्ने किन मेरो सत्य प्रेमले डगमग, त्रास वा विद्रोह नै
प्रेम, म तिम्रै हूँ, फूलझैँ तिम्रो हृदयमा अङ्गिनलाई
वा तिम्रो ज्वालामा तिम्रै खातिर जललाई एक तुणझैँ ।

एक समालोचकसित म सहमत छुनै कि मन्दिरका यी कविताहरू 'सबैभन्दा महान व्यवस्थित सफलता' हुन्....श्रीमती ब्राउनडिका पोर्तुगल भाषामा लेखिएका सानेटहरू बाहेक, एक नारीले पुरुषलाई यस्तो अनुराग निवेदन गरेका काव्यमय परम्परा कहीं पाइन्न ;' जेम्स एच० कुजिन्सको बिचार अझ युक्तिसंगत देखिन्छ, 'यसको प्रणयसितको पूर्व धारणाले एउटा अन्धकूपभित्र उडान भरेझैँ भान हुँदछ औ उनका कलाको यो विशेष अंशको अनुसरणमा, उनले यदाकदा केही उपलब्ध गर्दछिन् जो सन्धिस्थातासित अविस्मरणीय र एक भावमय स्नानता लिएको छ, जसले उनको कलालाई नष्ट तुल्याएको छ ।' 'हाम्री कवियित्रीले स्वयंलाई भावमय अतिशयोक्तिर हुन्याएकी छिन, जसले आत्माको स्पष्ट दृष्टिलाई धुमिल तुल्याएको छ औ उनले वर्थाथ कुरूपतामा आफ्नो दण्ड भोगेकी छिन् ।'^{१४}

तर 'भग्न पंख' (The Broken Wing) का आरम्भिक कविताहरू, जसलाई 'मन्दिर' (प्रणयको तीर्थयात्रा) मा उनको आफ्नै व्यक्तिगत जीवनतर्फ एउटा सानो दृष्टिपात दिइएको छ । यो सानेट उनका पिताको निधनको समयमा २८ जनवरी, १९१५ मा रचना गरिएको थियो ।

केही दिनको अन्तरमै सरोजिनी आफ्ना मित्र गोखले र आफ्ना आराध्य पिताको अभावमा गम्भीररूपले शोक-संतप्त बनिन्, फरवरी, १९१५ मा गोपालकृष्ण गोखलेको परलोक गमन भयो औ सरोजिनीले आफ्नो कविताको तल्लिर निम्न शब्दोपहार अंकित गरिन्: 'गोपालकृष्ण गोखले हाम्रो राष्ट्रीय सदाचारकोहामहान सन्त औ सिपाही । जसको जीवन शपथपूर्वक बाँधिएको थियो, औ उनको मृत्यु भारतीय एकताको लक्ष्यमा एउटा उत्सर्ग थियो ।'

गोखलेभन्दा एक महीन अघि अधोरनायको निधन भयो, औ गोखलेले आफ्नो समीपमा आइरहेको मृत्युको धाह नभएर, सरोजिनीलाई लेखे 'मलाई इच्छा भइरहेछ कि म कहीं पनि निकटमै भएको भए तिमीलाई म व्यक्तिगतरूपले भेट्न जान सक्ने थिएँ । म आशा गर्छु, तिम्रा वेदनाहरू गीतमा प्रस्फुटित हुनेछ, जो स्थायी रहने छ ।' सरोजिनीले पछिबाट लेखिन्, 'यी शब्दहरू उनले आफ्नै नजीकमा आइरहेको मृत्युको कुनै प्रत्यक्ष पूर्व-

४. इण्डियन राइटिङ इन इङ्लिश: के० आर० श्रीनिवास आयडर पृष्ठ १८४

५. दि रेनेसान्स अफ इण्डिया : जेम्स एच० कुजिन्स ।

संकेतविना नै १२ फरवरीमा लेखेका थिए ।'

गहन चैतन्य औ गम्भीर अनुभूतिहरूले पूर्ण नारी सरोजिनीको निम्ति १९१५ को वर्ष, एउटा शोकाकुल वर्ष थियो अनि यसमा आश्चर्य छैन कि त्यो हृदयस्पर्शी वेदनाहरू मात्र होइन तर ती वर्षहरूका नैराश्यलाई पनि उनको पुस्तक 'भग्न-पंख' (The Broken Wing) मा प्रतिबिम्बित गरिएका छन् । यस पुस्तकमा उनले ब्रह्माण्डीय रहस्यवादमा स्वयंलाई समेत गुमाउँछिन । देवी मातालाई लेखिएका कवितामा अनन्त ऐक्यको निम्ति उनका समस्त उत्साह र चाहलाई संलग्न गराएका छन् :

माता काली

समवेत स्वर : अहो विकाराल औ करुणार्द्र अनि दिव्य !
अहो रहस्यमयी माता समस्त वलिदानको
तिम्रो पूजास्थलको वेदी सजाउँछौं हामी
पवित्र पातहरू र चामलसित केशर रंगको
जीवन र मृत्युका सम्पूर्ण उपहारहरू तिमीकहाँ ल्याउँछौं हामी
उमा ! हैमावती !

कन्याहरू : बनबाट कोपिला र फलहरू ल्याउँछौं तिमीलाई
दुन्डीहरू : हामी हाम्रा संयमित प्रार्थनाहरूका परमानन्द तिमीमा ल्याउँछौं
विधवीहरू : हामी हाम्रो कटुतम नैराश्यको रात्रि-जागरण
समवेत स्वरहरू : सारा खुशियाली र वेदना हामी तिमीकहाँ ल्याउँछौं

अम्बिका ! पार्वती !

शिल्पीहरू : हामी तिमीमा हाम्रो माटोको विनीत उपहार ल्याउँछौं !
कृषकहरू : हामी हाम्रा भखैर जन्मेका बाख्रा गहुँका कली चडाउँछौं !
विजेताहरू : औ हामी हाम्रा तरवारहरू र श्रमका चिन्हहरू !
पराजितहरू : अनि हामी हाम्रा पराजयका लज्जा र व्यथाहरू ।
समवेत स्वरहरू : ल्याउँछौं तिमीमा हामी समग्र विजय र आँशुहरू
गिरीजा ! सम्भावी !

विद्वानहरू : ल्याउँछौं हामी तिमीमा रहस्य हाम्रो प्राचीन कलाको !
पुरोहितहरू : ल्याउँछौं हामी तिमीमा हाम्रा निधिहरू पौराणिक धर्मको !
कविहरू : औ हामी ल्याउँछौं विलक्षण संगीत हाम्रा हृदयहरूको
देशभक्तहरू : समस्त गौरव र अनुग्रह ल्याउँछौं तिमीमा हामी काली ! माहेश्वरी !

सरोजिनी नायडुले अमरनाथ झालाई १ मई, १९३५ मा भनिन् कि उनले शरणस्थलमा भएको उनको कविता 'मन्दिर' (प्रणयको तीर्थ-यात्रा) को तृतीय अंश 'प्रेमको मायाजाल लाई (The Illusion of Love) - 'भग्न पंख' (The Broken Wing)- को सवांत्कृष्ट कविता हो भन्ने मान्छिन् ।

स्वतंत्र संग्रामको शुरूआत

प्रियतम, तिमी हुन सक्छौ मनुष्यहरू सबले भनेजस्तै
केवल क्षणिक स्फुलिंग एक
माटोको दीयोमा उदीप्त चञ्चल ज्वालाको—
म वास्ता गर्दिनँ जब तिमी ज्योतित पाछौं मेरा समस्त तमलाई
दियसका अघिनाशी कान्तिहरू लिएर ।
अनि जस्तो कि सारा मनुष्य ठाउँछन्, प्रिय, हुनसक्छौ तिमी
केवल सामान्य शंख एक,
समुद्री वायुका दैवी प्रहारले फ्याँकिएका समुद्रबाट—
म वास्ता गर्दिनँ...किनकि तिमी पार्दछौं अतीव कर्णगोचर
अनन्तका सुक्ष्म मन्द ध्वनिहरूलाई ।
औ यद्यपि तिमी हो, मानवजस्तै नश्वर जातिको
केवल हतभागी वस्तु एक
मृत्युले विनष्ट पार्नेछ औ मेटाउनेछ प्रारब्धलाई
म वास्ता गर्दिनँ...किनकि तिमी ल्याउनेछौ मेरो हृदयछेउ
प्रभुको निवासस्थानको त्यो साक्षात् दृश्यलाई ।

स्वतंत्र संग्रामको शुरूआत

अनि अब सरोजिनीले धेरथोर काव्य-सृजनालाई आफ्नो अत्यन्त प्रियकर विनोदको रूपमा अपनाउन छोडेपछि, उनले स्वयंलाई स्वधीनता र नारी-मुक्तिको संग्रामतर्फ अग्रसर गराइन् । यद्यपि उनले आफूलाई गायिकाको रूपमा सोचन कहिल्यै छोडिन् औ अझ अरु कविताहरू सृजना गर्ने बिचारलाई सदैव सँगालिराखेको प्रतीत हुँदछ । १९२८ मा उनले आफ्ना परम मित्र अमरनाथ झालाई बताइन् कि उनी 'उषाका प्वाँखहरू' नाउँ भएको पुस्तक लेख्ने बिचारमा छिन् । श्री झा भन्छन् : 'हामीले यस संकलनको बारेमा फेरि सुनेनौं औ भय मान्नुपर्छ कि यी कविताहरू हराए ।'^१ तर यो रोचक छ कि 'उषाका प्वाँखहरू' नाउँ भएको एउटा पुस्तकमा अप्रकाशित कविताहरू समावेश गरेर सरोजिनीले १९६१ मा प्रकाशित गरिन् । हैदराबाद पोयट्री सोसायटीले एउटा क्षीणकाय पुस्तक प्रकाशित गराएको आवरणमा भित्री चित्रहरूबाट एउटा कलाको फोटो-अनुकृति यसको आवरणमा दिइएको छ औ हैदराबादको हस्त-निर्मित कागजमा यो छापिएको छ ।^२ यसमा सरोजिनीका

१. सरोजिनी नायडु : अमरनाथ झा, पृष्ठ ११

२. त्यसै स्थानमा : पृष्ठ २१

दुइवटा अप्रकाशित कविताहरू समावेश गरिएका छन्, जसलाई पछिबाट प्रकाशित उनका जम्मा कविताका पुस्तक 'सेप्टेई फ्लुट' (अभिषिक्त बाँसुरी) मा संकलन गरिएका थिएनन् हैदराबादबाट प्रकाशित पुस्तकमा संकलित दुइ कविताहरू 'बाँसुरी वादक' र 'बाल कन्हैया' दुवै भगवान कृष्णका सम्बन्धमा छन्। सरोजिनीले आफ्नो कविताको दीपलाई प्रज्वलित राखिन्, त्यसैकारण केही हृदयसम्म उनले अहिले अनुभव गरिन् कि उनले राजनीति र स्वाधीनताको प्राप्तिमा गहीरोसित गोता लगाइन्। कारावास, पदयात्रा, जुलुस, लोकमञ्च औ हड़तालहरू कवित्व-शक्तिको निम्ति किञ्चित पनि उखेरक छैनन्। तर उनले काव्य-सृजनको आफ्नो नैसर्गिक देनलाई पत्याग गर्न परेकोमा व्यथित बनिन्। उनले 'भग्न पंख' मा लेखिन्।

मेरा रोदनका आँशुहरूका व्यथालाई के तिमी जोख्न सक्छी
अथवा मेरो घड़ीको सन्तापको अन्जाम लगाउन सक्छी ?
वा त्यो गौरव जो मेरो हृदयको वेदनाबाट हुँदछ स्फुरं।
औ त्यो आशा जसले मेरो प्राथनाको सन्तापलाई गराउँछ शमन ?
अनि म देख्छु दूर उदास औ तेजस्वी दृश्य त्यो
विजयको च्यातिएका राता पताकाहरूको ?

स्वदेशी आन्दोलनले विशेषरूपले १९०५ मा गति प्राप्त गर्‍यो, जब कांग्रेसले बंगालको विभाजनको प्रतिरोध गर्‍यो। १९१५ मा यो राष्ट्रीय संस्थाले आफैलाई अझ सबल तुल्यायो औ १९१६ मा हिन्दु र मुसलमानहरू दुवैले मिलेर कार्य गर्दै अनेक नयाँ सुधारहरू प्रस्तुत गरे।

१९१६ मा लोकमान्य तिलकले 'होम रूल लीग' शुरू गरे औ एनी बेसेन्टले राजनैतिक स्वतंत्रताको पूर्ण चेतनामा देशलाई जगाइन्। महात्मा गान्धी पनि अब यो संग्राममा अग्रसर भए औ सरोजिनी यस युद्धमा सहर्ष सामेल भइन्।

एउटा मनोरञ्जक घटना, जसलाई १९१६ मा आमरनाथ झाले स्मरण गर्छन्। 'सरोजिनीले एउटा सम्मेलनमा दत्तव्य दिनुभयो अनि उनले आफ्ना साथीलाई भनिन् गान्धीले कुनै अंग्रेजी भाषण मन पराउँदैनन्। मैले हिन्दुस्थानीमा कसरी भाषण दिनु पर्ने हो, मलाई थाह छैन। के गर्नुपर्छ म तपाईंलाई बताउने छु। जब म उठ्छु विद्यार्थीहरूलाई 'अंग्रेजी' 'अंग्रेजी' भन्दै चिच्याउन लगाइदेऊ।' तर वास्तवमा "श्री झा भन्छन्, 'उनले उन्नत फारसी ढंगको उर्दूमा बोलिन्।'^३ वास्तवमा, उनी उर्दूमा धाराप्रवाह बोलिन्, तर उनले अनेक अवसरहरूमा अंग्रेजीमा बोल्न रुचाउँथिन—, सम्भवतः यसकारण कि उन्नत उर्दूको साथ साथै अंग्रेजी पनि भारतका सम्पूर्ण भागहरूका श्रोतावर्गले बुझ्दैनथे। बिहारमा विद्यार्थीहरूको सम्मेलनलाई जब सरोजिनीले अध्यक्षता गरिन्, उनी उर्दूमा बोलिन-तर उनका टिप्पणीकार भन्छन् : 'उनले उर्दूमा आफ्नो अध्यक्षीय भाषण दिइन्, जसलाई जन-

३. सरोजिनी नायडु : अमरनाथ झा, पृष्ठ ७

४. त्यसै स्थानमा, पृष्ठ ८

समूहले सहजतासित बुझ्नमा समर्थ थिएनन्।'^४

सरोजिनी नायडुले जवाहरलाल नेहरूलाई सर्वप्रथम १९१६ मा लखनऊ कांग्रेस सत्रमा भेटिन्। यो त्यही समय थियो जब उनले महात्मा गान्धीलाई पनि भेटिन्। उनले सरोजिनीको बारेमा भने : त्यस समयमा सरोजिनी नायडुका वाकपटुतापूर्ण भाषणहरूद्वारा प्रभावित भएको म स्मरण गर्छु। यी सम्पूर्ण राष्ट्रीयता र देशभक्तिका थिए औ म एक विशुद्ध राष्ट्रवादी, मेरो कालेजका दिनहरूका संदिग्ध समाजवादी बिचारहरू पृष्ठभूमिमा दुबिसकेका थिए।'^५

राष्ट्रीय चेतना-उदबोधनका यी वर्षहरू, मार्गरेट इ० कुजीन, एनी बेसेन्ट र सरोजिनी नायडुजस्ता नारीहरू औ अन्य मार्गदर्शकहरूद्वारा नारी-उन्मुक्तिका निम्ति गरिएका महान प्रयत्नको निमित्त पनि महत्वपूर्ण थियो। यो एउटा संयोग थियो कि १९१७ मा इन्दिरा गान्धीको जन्म भएको थियो, एक नारी, जो भारतकी वर्तमान प्रधान मंत्री छिन्—यो प्रमाणित गर्दै कि पचास वर्षको अवधिमा, सामान्यरूपमा जहाँ नारीहरूको कुनै स्तर नै थिएन, त्यस्तो अवस्थाबाट उठेर तिनीहरू सर्वोच्च टाकुरामा पुगेका छन्। उनको जन्म-दिवस १९ नवम्बर, १९१७ मा सरोजिनीले जवाहरलाल नेहरूलाई उनकी सुपुत्री 'भारतको नयाँ आत्मा' हुनेछ भन्ने भविष्यवाणी प्रकाश गर्दै लेखिन्।

सरोजिनी १९१९ मा तेस्रोपल्टको निम्ति इङ्ल्याण्ड गइन् औ अब एक सुदृढ योद्धा, तर भारतको स्वतंत्रता-प्रतिको लक्ष्यमा एक शान्त संग्रामी थिइन्। उनी १९२० मा भारत फर्केर आइन् औ त्यसपछि अनेक संघर्षहरू, हड़ताल र मुकदमाहरू भए। महात्मा गान्धीको त्यो ठूलो मुकदमा १९२२ मा प्रारम्भ भयो। सरोजिनी अदालतका कार्यवाहीहरूमा उपस्थित थिइन् औ मार्च, १९२२ को बन्धे क्रनिकलमा लेखिन् : 'कानूनको नजरमा एक अभियुक्त र अपराधी; त्यति हुँदाहुँदै पनि जब एक दुर्बल, शान्त, खर्रो र सानो लुंगी लगाएका, उनका अनुरागी शिष्य र सह-बन्दी शङ्करलाल ब्याङ्करसित महात्मा गान्धीले प्रवेश गरे, त्यस बेला सम्पूर्ण अदालत एक स्वतः स्फूर्त समादरको भावमा खडा भए.....'कदाचित म ढलि गएँ भने मलाई सम्मालनको निम्ति तपाईं मेरो समीपमा यसरी बस्नुभएको छ,' उनको आफ्नो खुशीको हाँसोसित उनले उठ्छा गरे, जसको गहिराइमा विश्वको बाल्यपनको प्रदीप्त कान्ति समाविष्ट थियो औ वरपर उपस्थित सबैलाई हेरेर उनले भने : 'यो एउटा कानूनको अदालत नभएर, एउटा पारिवारिक समावेश जस्तो छ।' जब न्यायधीश आफ्नो आसनमा बसे; भय, गौरव र आशाको एउटा स्फुरणले भीडलाई तिरोहित गरायो.....एक प्रशंसायोग्य न्यायाधीश, आफ्नो कर्तव्यको भावनामा साहस र दृढताको निम्ति हाम्रो प्रशंसाको पनि पात्र छन्, उनको निर्दोष विनम्रता, अभूतपूर्व अवसरको उनमा रहेको बोध औ अद्वितीय व्यक्तित्वको अधि उनको अभिनव उपहार.....यो अदभूत मुद्दा प्रारम्भ भयो औ मेरा प्यारा

५. एन अटोबायग्रावी : जवाहरलाल नेहरू, पृष्ठ ३८

गुरूका ओंठहरूबाट भविष्यवाणीको तीव्रताले प्रज्वलित अमर वाणीहरू मैले सुने, मेरा भावनाहरू एउटा अर्कै शताब्दीहरू पार गर्दै दगुरे, जब एउटा त्यस्तै नाटक अभिमञ्चित भइरहेको थियो औ सौभ्रम्य गुरूलाई साहसको सजातीय सुसमाचार प्रचार गरेकोमा झुण्डयाइएको थियो ।

अहिले मलाई लाग्छ भारतीय स्वाधीनताका यी अजेय दूत, जसले मानवतालाई अद्वितीय अनुरागको साथमा प्रेम गरे औ उनका आफ्नै सुन्दर वाक्यखण्ड प्रयोग गर्नु हो भने 'गरीबको हृदय लिएर गरीबको समीपमा — गए', सित पशुको टाटनामा झुल्ने नाजरेथका ती प्यारा यिशुले मात्र इतिहासमा सादृश्यता प्रस्तुत गरे । महात्मा गान्धीलाई छ वर्षको कारावासको दण्ड मिल्यो । गान्धीजीको पक्राउपछि सरोजिनीले उनको कार्य-भार वहन गरिन् औ खहरको वस्त्र लगाएर चरित्तर भ्रमण गरिन् ।

दिसम्बर, १९२५ मा कानपुर सत्रमा सरोजिनी नायडु कांग्रेसकी निर्वाचित अध्यक्ष थिइन् । जब अक्टोबरमा उनलाई निर्वाचित अध्यक्ष घोषित गरियो, अध्यक्ष महात्मा गान्धी जो बेलगाँवमा थिए, सरोजिनीले उनको स्थानमा रहने पथर्यो भनी मन्तव्य दिए ।

अध्यक्षाको आसनमा एउटी नारी रहनु एउटा अनुपम लक्षण हो; गान्धीजीले उनलाई पदभार हस्तान्तरण गरे । सरोजिनीले उनको आफ्नै अद्वितीय ढंगमा 'केही चुनिएका शब्दहरूसित' पदभार ग्रहण गरिन् । उनको अध्यक्षीय सम्भाषण शायद सबैभन्दा छोटो सम्बोधन थियो । उनले राजनैतिक दलहरू र भारतीयहरू बीच एकताको निम्ति आग्रह गरिन् । भारतीयहरूलाई भयको परित्याग गर्नको निम्ति उनले याचना गरिन् । 'स्वाधीनताको संग्राममा भय एउटा अक्षमनीय शत्रुको औ नैराश्य एउटा अक्षम्य पाप हो ।'^६

पत्राचार र मित्रताहरू

सरोजिनी नायडुमा विभिन्न व्यक्तिहरूसित स्थायी र अनुरक्त मित्रता कायम राख्ने कुशलता मात्र थिएन, जसमध्ये धेरैले अझ पनि उनका बारेमा आसक्तिको भाव लिएर कुरा गर्छन् । तर उनको महान कार्य सम्प्रदाय, धर्म र जातिहरूका माझमा सच्चाई र विश्वासलाई सुदृढ़ पार्नु थियो । महात्मा गान्धीले उनलाई अमेरिकामा भारतको बेसरकारी दूतको रूपमा पठाउने आश्व मिस मेयोको 'मदर इण्डिया'-ले विश्वको समक्षमा प्रस्तुत गरेको प्रभावलाई निष्क्रीय तुल्याउनु नै थियो, जो उनका समस्त अनुयायीहरूका मध्यबाट उनले गर्नसक्ने सबभन्दा धेरै बुद्धिमतापूर्ण चयन थियो । अमेरिकाबाट सरोजिनीले लेखेकी

पत्रहरू उत्तम साहित्यिक रचनाहरू हुन, सरोजिनीका रंगीन र सजीव रचना गर्ने प्रतिभाको अन्दाज लगाउनलाई तिनीहरू औ महत्वपूर्ण राजनैतिक दस्तावेजहरूमाथि दृष्टिपात दिइनुपर्छ, जसको संरक्षण र पुनः मुद्रण गरिन आवश्यक छ ।

उनको यात्राले एउटा हलचलको आर्षिभाव गरायो औ सरोजिनी प्रशंसाका पात्री औ पूजा बनेकी थिइन् । 'निउ योर्क टाइम्स'-ले खबरको शीर्षक दिएर प्रकाशित गर्‍यो : भारतकी कवियित्रीको अमेरिका यात्रा । सरोजिनी नायडुले भारतीय नारीहरूको जीवनमा अति प्राचीन परम्पराहरूको विपरीत आइरहेको परिवर्तनको विषयमा बताउने छिन् ।

त्यस समयमा कविताको नयाँ पुस्तकको प्रकाशनबारे पनि केही कुरा चलेको आभास पाइन्छ तर यस्तो पुस्तक त्यस समयमा प्रकाशित भएन, सरोजिनीद्वारा अनेक समूहहरूलाई वक्तव्यहरू पेश गर्नु थियो । जताततै उनले स्नेहपूर्ण आतिथ्य प्राप्त गरिन्—कवियित्री दूतको अभ्यर्थनामा दिइएको भोजमा भाग लिइन् अमेरिकाका घरहरूमा एक भारतीय अतिथि एवं मित्रको रूपमा प्रवेश गरिन् औ भीडले भरिएको श्रोतावर्गलाई विस्तृतरूपमा व्याख्यान दिइन् । सरोजिनी यो नयाँ संसारबाट सम्मोहित बनेकी थिइन् औ महात्मालाई सम्प्रेषित उनका पत्रहरू, उसमध्ये धेरैजसो 'यंग इण्डिया' मा प्रकाशित भएका थिए,— ले उनको समृद्ध भाषा र अंग्रेजीमा पाण्डित्यको एक झलक दिँदछ । सिनसिनाटीबाट लेख्दै, जहाँ एक समय निग्रोहरूका एक महान वन्धु जीवित थिए औ लेखे, उनले भनिन्: 'भर्खरै म एक वृहत श्रोतासमुहलाई (जुनहरूका पिता-पुर्खाहरूले हैरिट बीचर स्टीवीलाई ती दिनहरूमा जान्दथे जब उनले 'अङ्गल टेमस केबिन' को (Uncle Tom's Cabin)— मर्मभेदी कथा लेख्दै थिइन्) रहस्यमय सूत काले' (Mystic Spinner) को सन्देश व्याख्या गरेर आएको छु ।' सरोजिनीले आफ्ना वक्तव्यहरू दिइन् 'एक उन्मत्तले जस्तै' औ भनेकी थिइन्, मैथले एउटा सन्देश लिएको छु, त्यसबाट तिनीहरू जसले मलाई सुन्छन्, उन्मत्त हुनेछन् । सरोजिनीका सन्देश, हैरिट बीचर स्टीवीको जस्तै एउटा दासत्वबाट मुक्ति थिच्यो—अर्को स्थानको निम्ति अर्को अनुवाद । यहाँ घुमिदिइने गायिकाद्वारा व्याख्या गरिएको 'रसस्यमय सूत काले' को सुसमाचार थियो ।

उनले 'पुष्पित मार्गहरू' औ 'फिंजले चुमेको जमीनहरू'-लाई मन पराइन् । त्यहाँका वासिन्दाहरूले मौलिकरूपले सदैव सोचे कि तिनीहरू घर फर्किन्छन् । अनि अरु घुमन्ते जातिहरूको चपलता जस्तै तिनीहरूले कहिल्यै पनि सामाजिक परम्परा र शैक्षिक अभिलेख स्थापना गर्नमा कुनै वास्ता नराखीकनै यसरी तिनीहरू एकत्रित हुँदै गए, जो साँचो अर्थमा 'अमेरिकाली' भए औ त्यसैकारण एक नयाँ विश्वको नयाँ राष्ट्रको सर्वस्व र स्वीकारयोग्य एकाइ बने । उनी निर्णय लिन्छिन् : अफ्रिका र अमेरिकाका मेरा समस्त यात्राहरूबाट म यो निष्कर्षमा आएको छु कि भारतीय बसोबास गर्नेहरूका निम्ति जहाँ पनि कहिल्यै पनि सन्दीधप्रद हुनेछैन, जबसम्म कि भारतको स्थिति विश्वका स्वाधीन राष्ट्रहरूको बीचमा निश्चितरूपले विश्वस्त तुल्याईदैन ।

आफ्ना दूतद्वारा अमेरिका र क्यानाडामा सृष्टि गराएको प्रभावलाई देखेर महात्मा

६. दि हिस्टोरी अफ इण्डियन नेशनल कांग्रेस, पृष्ठ २९४.

गान्धी प्रसन्न भए औ जुलाई, १९२९ मा जब सरोजिनी घर फर्किन्, उनले लेखे : पश्चिममा अनेक विजय हासिल गरेपछि घुमिहिँडेने गायिका घर फर्केकी छिन् । उनले कतिको स्थायी प्रभाव छोडेकी छिन् त्यो समयले मात्र बताउने छ । यदि अमेरिकाका व्यक्तिगत सुत्रहरूबाट प्राप्त खबरलाई कुनै प्रमाण मान्ने हो भने, अमेरिकावासीको हृदयमा सरोजिनी देवीको कार्यले एउटा गम्भीर प्रभाव छोडेको छ । त्यो विजयसूचक यात्रापछि स्वदेशमा हाम्रा सम्पुखीन असंख्य र पेचिला समस्याहरूलाई समाधान गर्नमा उनी चाँडै आफ्नो अंशदान दिनलाई फर्केकी छिन् । सदैव यदि सफलतापूर्वक अमेरिकावासीहरूलाई सम्मोहित गराउनमा समर्थ बनेईं हामीमाथि पनि उनले सम्मोहन सृजना गर्न सक्नु ।'

महात्मा गान्धीप्रति लेखिएका उनका पत्रहरू बहुधा लामा हुन्थे औ उनलाई क्षमा गर्ने आग्रह उनीसित गर्थिन, तर उनले जवाब पठाएकि उनी लामा अनुरागका पत्रहरू-को अस्पाट लेखाइहरूमा रुचि राख्छन् ।

'दि गोलडन थ्रेसहोल्ड'-मा अल्पावधिको निम्ति निवास गरेको बेला सरोजिनीले नेहरूलाई आफ्नो शासस्थाय जीवनको बारेमा वर्णन गर्दै लेखिन : मेरा प्रिय जवाहर, म यो 'गोल्डन थ्रेसहोल्ड'-बाट मेरो कालो काठको खोपेको कौचमा रस तफारी, पयो नौरमी, निकोलो पिसानो र डिकडिक महाजोङ्ग-घरका चारखुट्टे शासकहरूलाई मेरा वरिपरि सुताएर लेखिरहेछु, सूर्य लोहित रंगका गुलाबहरूमा गीत गाइरहेछु ।' 'पचजा नयाँ फियट, जो मखीरे बन्डईबाट आइपुगेको छ, त्यसमा पुलकित छिन् । गोबिन्दले अबेर गरिएको भैगडा बैगुन र फाल्सा सरबतको खाना दिदौं यो उच्चास्थ एकले हाम्रो अग्निप्राय ठेकाना चट्टानहरू र नदीहरूमा उसको अवकासलाई नबिगारोस् भनेर मनमनै याचना चट्टानहरू र नदीहरूमा उसको धेरै जीवनको त्यो वातावरण हो, जसलाई सरोजिनीले खुबै चावसित उपभोग गरिन् औ जो उनको निम्ति यस्तो शक्तिवर्द्धक औषधि थियो । यी घरमा व्यतित गरिने सामयिक अवकासहरू नभएको भए उनले कसो गर्ने थिए होलिनए ? लेखिन्: 'एउटै शब्दमा भन्नु हो भने, १९२१ सालदेखि यस्तो प्रथमपल्टको निम्ति मैले छुट्टी बिताइरहेकी छु, चिन्ता उत्तरदायित्व र कर्तव्यहरूका सर्पहरूलाई वैकुण्ठबाट बाहिरै धुनिराखेर एउटा साँचो छुट्टी बिताइरहेकी छु । नीचतासित वा साहससित मैले मेरो पदलाई केही सप्ताहको निम्ति छाडिदिन पाए हुँदो हो, किनकि एउटा सौन्दर्यको वातावरण, पल्लवित वृक्षहरू गुँड फर्किरहेका पंक्षीहरू गीति काव्यकारकहरू, नानीहरू, कुकुरहरू र पुराना मित्रहरूसित, सृजनात्मक कार्यक्रमहरू र हाम्रो तथाकथित राजनीतिहरूको आत्मघाती कार्यक्रमबाट एउटा अल्पावकासको चाहना गर्दै मेरो आत्मा चित्कार गर्दछ ।'

विदाइको समय निकट आएपछि, सरोजिनीले त्यो दुर्घटनाको सदैव अनुभव गरिन् औ उनको हृदय महात्मासितै थियो, जब उनी पूर्व बंगालका गाउँ-गाउँमा पुगे । १९४६

मा उनले शान्तिनिकेतनबाट महात्मा गान्धीलाई लेखिन्:

यो एउटा पत्र होइन, यो अनुराग र आस्थाको एउटा स्वीकृति हो । यो सम्भवकर भएको भए म केही क्षणको निम्ति भए पनि तपाईं कहाँ पुग्ने कोशिश गर्ने थिएँ । म जान्छु मैले बंगाल छोडेकीमा कुनै हिचकिचाहटबिना नै स्वीकृति दिनु हुनेछ । मैले तपाईंलाई भेट गर्ने कुनै प्रयोजन छैन, न कि तपाईंसित वार्तालाप गर्ने नै किनकि तपाईं मेरो अन्तर्दृष्टिमा निवास गर्नुहुन्छ औ तपाईंको सन्देशले स्वयं मेरो हृदयबाट विश्वको अधि गाउँछ ।

प्रिय तीर्थयात्री, प्रेम र आशाको तीर्थयात्रामा अग्रसर हुनभन्दा अधि, स्पेनको एउटा सुन्दर उक्तिअनुरूप 'परमात्मासित जानुहोस्' तपाईंको निम्ति मलाई कुनै त्रास-छैन तपाईंको सन्देशमाथि मात्र विश्वास छ ।'

सरोजिनी^१

अमरनाथ झा भन्छन, उनी बेलायततर्फ प्रस्थान हुनलाग्दा सरोजिनीले बरनाई शा, वाल्टर डे ला मेर, हम्बर्ट वोल्फ, श्रीमती मनुरो लरेन्स बिनयानलाई उनका परिचय-पत्रहरू लेखिन् । श्री झा भन्छन् 'प्रत्येक पत्र आनन्दपूर्वक मुहावराले जडिएको थियो' औ उनी भन्छन, बेलायत पुगेपछि बरनाई शाले श्रीमती नायडुको बिषयमा कृपापूर्ण सोधपुछ गरे औ भारत-भ्रमणको समयमा उनी जेलमा भएकीले गर्दा भेट्न असमर्थ रहेकोमा दुःखित थिए । अमरनाथ झा भारत फर्केर आएपछि सरोजिनीले वाल्ट डे ला मेर र एच. जी. वेल्सको बिषयमा सोधिन्, जसलाई उनले बेलायतमा भेटेका थिए ।

माउण्टबेटन दम्पतीसित सरोजिनीको मित्रतापूर्ण सम्बन्ध थियो । एकपल्ट १९४८ मा छात्रहरूलाई सम्बोधन गर्न जब उनी बनारसमा थिए, उनलाई तिनीहरूमाथि आँलाहरू हल्लाउँदै यसरी चिच्याउने परामर्श 'नले दिइन् : 'तिमीहरू दुष्ट, दुष्ट नानीहरू !' उनले भने : 'ममा न ता उनको जातिको सुविधा थियो, न त्यससित बाँच्नमा समर्थ हुनलाई उनको प्रतिष्ठा नै ।'

१९४६ मा ऐलन क्यामबेल-जोनसनले, प्रख्यात सरोजिनी नायडुद्वारा श्रीमती माउण्टबेटनलाई लिखित पत्र हेर्न पाए । स्वाधीनता-प्राप्तिपछि जब उनले यु० पी० को राज्यपालको पदभार ग्रहण गरिन्, उनले लेखिन्—माउण्टबेटनको सेवाहरूको निम्ति प्रशंसा व्यक्त गरिन् । त्यो पत्र यसरी टुक्लिए-को थियो: 'यी राज्यहरूमा म कहिलेसम्म रहनेछु म जान्दिनँ पूर्णरूपले अवसरको लाभ उठाउने र साँचो परिणाम उत्पादन गर्ने मेरो एउटा साँचो देन रहेको छ । मेरो मित्रत्वको देन । कति वर्षदेखि बोलचाल नभएका पुरुष र महिलाहरू मेरो आवासमा प्रतिदिन एउटा अनिश्चितताको आरम्भिक क्षणपछि आत्मीय-भावसित भेट गर्छन्...अहो, हो- सिंहहरू र भेंडाका पाठाहरू मेरा हरित तृणभूमिहरूमा अत्यन्त आनन्दसित साथसाथै सुत्छन् । हामी प्रत्येकले आफ्नो सर्वोत्तम प्रदान गर्नमा समर्थ छौं, जस्तो कि ब्राउनिङ्ग भन्छन्—'एक विलुप्त उत्तम कहिल्यै हुन सक्तैन ।' कस्तो सुविधावादी विश्वास ।'^२

१. ए बज्व अफ आल्ड लेटर्स, पृष्ठ ४२

२. ए बज्व अफ आल्ड लेटर्स, पृष्ठ ४२

३. माइ डेज विथ गान्धी निर्मलकुमार बोस, एशिया पब्लिसिग हाउस, १९५३, पृष्ठ १३९

४. मिशन विथ माउण्टबेटन : पृष्ठ १९५

जब सबैसित उनले बिरामी अवस्थामा वा अभावको समयमा भेट गरेर साँचो प्रेम र विन्ता अभिव्यक्त गरिनु, निःसन्देह सरोजिनीको मित्रताहरूको रहस्य त्यसैमा निहित रहेको छ ।

उनी सारा सम्प्रदाय र जातिहरूसित मैत्रिपूर्ण सम्पर्क राखिन् । उनका आरम्भिक मित्रहरूमा अली वन्धु, मोहम्मद अली जिन्ना, सर सी. पी. रामास्वामी ऐयर, श्रीनिवास शास्त्री थिए । सरोजिनीका बारेमा स्मरण गर्दै सर सी. पी. रामास्वामी ऐयरले मलाई लेखे : 'सरोजिनी जिन्नासित अतीव आत्मीय सम्बन्धमा थिइन् औं भारतीय राजनैतिक नेताको रूपमा उनका कार्यकलापहरूको शायद गान्धीजी को पछि सरोजिनीको जीवनमा जिन्नाकै प्रभुत्वपूर्ण प्रभाव थियो, यद्यपि कि प्रतिभाशाली र प्रतिभाको अन्तर जस्तै उनी तिनीभन्दा बौद्धिकता र आध्यात्मिकतामा श्रेष्ठ थिइन् । सरोजिनी स्वयंले पनि थो सोचेको भान हुन्छ कि जिन्ना एक अत्यन्त प्रतिभाशाली व्यक्ति थिए औं उनले एकपुल्ट मलाई भनेकी थिइन् कि उनी महान नेताहरूमध्ये एक हुन् औं उनलाई मैले अग्रगण्य भारतीयहरूसम्बन्धी एउटा पुस्तकमा समावेश गर्न पर्ने थियो ।'

दीनबन्धु सी. एफ. एण्ड्रुज अर्का एक मित्र थिए औं बैधुवा श्रमिकको विषयमा उनीहरू आफ्ना अभिरुचिसित एकसाथ सम्बद्ध बने । सरोजिनी नायडुले मिस मेयोको पुस्तकको सम्बन्धमा भ्रमण गरेको समयमा सी. एफ. एण्ड्रुजले अमेरिकाको भ्रमण गरे औं सरोजिनीको सम्बन्धमा महात्माजीलाई निम्न विवरण दिए :

'सरोजिनीको यात्रा विस्मयकर रहेको छ । उनले सबैका हृदयलाई जितेकी थिइन् औं जताततै उनको भ्रमणको बारेमा प्रशंसासिवाय अरु केही सुनिरहेकी छुइँन ।'

सरोजिनीले त्यस ताकका महान लेखकहरूको स्नेहलाई स्फुरित गराएकी थिइन् । आल्डुस हक्सलेले आफ्नो पुस्तक 'जेस्टिड. पिलोट'-मा उनलाई वैशिष्ट्यसित वर्णन गरेका छन् । उनलाई बम्बईमा १९५५ मा भेटेर उनले भने : 'बम्बईमा अल इण्डिया कांग्रेसको नव-निर्वाचित अध्यक्ष सरोजिनी नायडुसित भेट गर्नु हाम्रो एउटा अहोभग्य रहेको छ; एक नारी, जसले अत्यन्त विलक्षणतासित महान् बौद्धिकतालाई आकर्षण, मधुरता र साहसिक शक्तिसित, एक विशाल संस्कृतिलाई मौलिकतासित, उत्साहलाई प्रमोदसित सम्पुक्त गराउँछिन् ।'

जब सरोजिनी नायडु द्वितीय गोलमेज कन्फरेन्समा महात्मा गान्धीसित गए उनले राजनीतिज्ञहरूलाई जस्तै प्रायः समस्त लेखकहरूलाई आकर्षित गराइन् । 'माइ गान्धी'का लेखक जोन हेनीस होम्सले उनलाई सबैभन्दा महान भारतीय नारी' भन्ने ठाने । एक लेखकले 'श्रीमती सरोजिनी नायडु, कविचित्री, राजनीतिज्ञ, प्रत्येकको घटनाहरूको बारेमा हिँडेने विश्वकोष, उनको आयुको चातुर्यसित एउटा ठिठ्ठीको उत्साहको सम्मिश्रण, प्रायः अन्य कुनै भारतीय राजनीतिज्ञभन्दा बढी विशिष्टताहरू उनमा छन्, जसले अंग्रेज जातिको चित्त आकर्षित गराउँदछ । जब कि उनी अरूमाथि हाँस सक्थिन् (लेशमात्र द्वेष-भाव नराखी)

भने, उनले आफ्नै विरुद्धमा हाँसो उडाउने दर्शकवर्गलाई समेत सामना गर्न सक्थिन् । सरोजिनी नायडुका बारेमा कुनैहीनता-वाधको सन्देह थिएन औं उनले भारतीयहरूमा यो लक्षण फेला पार्नासाथ अधीरता पूर्वक स्पष्ट शब्दमा भन्ने गर्थिन् । उनको अविनयलाई कसले भुल्नसक्छ र जब सत्रहरूमध्ये एकको अन्त्यमा उनले गान्धीलाई हेर्ने यता फर्किन् र सोधिन् : 'हाम्रा साना मिर्की माउस कहाँ छन् ?'

धेरैले एक अर्को अवसरको स्मरण गर्नेछन-कि कुनै प्रतिनिधिले दोस्रो सदनको पक्षमा आफ्नो विचारलाई लगातार जाहेर गरिरहेर उनका मित्रहरूलाई प्रायः सहिष्णुताको पराकाष्ठा नाघुञ्जेलसम्म दिक्क पारिसकेका थिए । 'किन जुनै दोस्रो सदन ?' श्रीमती नायडुले प्रश्न गरिन् उनले भनिन्, 'उनी तेस्रो अथवा कतिपय सदस्यहरूका निम्ति प्राणघाती सदनको पक्षमा छिन् ।'

लन्दनमा 'फ्रेण्ड्स मिटिङ हाउस'-मा एक विशाल दर्शकहरूको समुहले भारतीयहरूको आगमनको प्रतीक्षा गरिरहेका थिए । उनले टिप्पणी गरे कि 'श्रीमती नायडु स्वदेशी रेशममा सुसज्जित, उन्नत आकृति रोबदार छवि, नारीत्वको एक तेजस्वीरूप थिइन् ।'^५ केही अल्प-प्रख्यात 'वर्डिकट ओन इण्डिया' (Verdict on India) का लेखक वेभरली निकोलसले, तैपिन सरोजिनीको धेरै प्रशंसा गरे औं उनले तिनलाई मन पराइन् किनकि उनले उनको बिरालोको प्रशंसा गरे मलाई उनले भनिन् ।

विश्वका समस्त भागहरूबाट प्रेम र सत्कार प्राप्त गर्दै यसरी वर्षौं पर्यन्त यो निर्भीक व्यक्तित्वले आफ्नो साहसिक र महत्वपूर्ण जीवन-यात्रामा अग्रसर भइरहयो, तर दुःख र वेदना पनि सहन गर्दै, किनकि उनले आना मित्रवर्गलाई प्रेम गर्थिन् औं प्रत्येकको अभाव एउटा विषाद थियो, जसलाई उनले भुल्न सकिन्न् । जब महात्मा गान्धीको हत्या गरियो, सरोजिनीले एच. एस. एल-पोलक, एच. एन. बेल्सफोर्ड र लर्ड पेथिक लरेन्सद्वारा सम्पादित एउटा पुस्तकको प्रस्तावना लेखिन् । उनले भनिन्: 'दीपहरूको उत्सव समीपमा आइपुगेको छ, तर यस साल न ता गाउँहरूका माटाका दीयाहरू न कि शहरहरूका चाँदीका दीपहरू दीपावलीको स्वागतमा जलाइने छन्, किनकि राष्ट्रको हृदय अझ पनि गम्भीररूपले महात्मा गान्धीको शोकमा संतप्त छ, जसले युगौंदेखिको दासत्वबाट उन्मुक्ति दिएका छन् औं भारतलाई स्वाधीनता र उसको झण्डा प्रदान गरे । जब उनका गुरूको ३० जनवरी, १९४८ मा 'हे राम' भन्ने शब्दसित, उनी स्वयंकोभन्दा तेह्र महीनाअघि निधन भयो, सरोजिनीभित्र पनि कुनै वस्तु हताहत भयो । संसार अन्धकारमय बन्यो औं त्यो पथ-प्रदर्शक ज्योति, जसले सरोजिनीलाई साँडे तीन दशकभन्दा बढी समयसम्म पथावलोकन गरे, निभेर गयो । जसरी स्वयं उनले आफ्नो प्रस्तावनामा व्यक्त गरिन्-'भारतको स्वाधीनताको उनका महान प्रचारहरू'-मा, उनको पद-यात्रामा, आफूलाई प्रेम गर्ने र घृणा गर्नेहरूका पापको निमित्त उनको वीरत्वपूर्ण उपवासहरूको अवधिमा उनको रात्रि-जागरणमा उनका गुरूसित प्रगाढ़

सम्बन्ध रहेको थियो औ यसरी आत्मीय सम्बन्ध रहँदा-रहँदै पनि, यति गम्भीर रूपले अनुरक्त छँदा-छँदै पनि, उनले अनुभव गरिन् कि यस अद्वितीय व्यक्तित्व, यो अच्युत र प्रतिद्वन्दीविहीन प्राणीको हृदय र आत्मा, जो हाफ्रा जीवनकै एक अंग थियो,—को व्याख्या गर्ने वा विश्लेषण गर्ने प्रयास एक जीवित प्राणीको चीरफाड गर्ने कार्य हुनेछ । अर्को वर्ष उनी स्वयं रहिन् औ 'भारत कोकिला'-ले उनकै गुरु महात्मासित विश्राम लिइन् उनको प्रतिध्वनित स्वर सदाको निम्ति मौन बन्दो ।

संघर्षका दिनहरू

१९२९ को मध्यमा अमेरिकाबाट फिरेपछि सरोजिनी प्रखर राजनैतिक आत्म-निर्णयको कम आनन्दको संसारमा लीन बनेकी थिइन् । हडताल, पक्राउ र कैदहरू ती दिनहरूका कार्यको व्यवस्थित क्रम थियो । जब महामा गान्धीले आफ्नो पद-यात्रामा १२ मार्च, १९३० मा नूनको यात्रामा प्रस्थान गरे, उनले उनीसित कुनै नारीलाई समावेश नगर्ने निर्णय दिए । पदाचारीहरू प्रत्येक दिन प्रायः बाह्र माइल हिँड्थे औ जतिजति उनीहरू समुद्रतिर अग्रसर हुँदै गए, उनीहरूको संख्यामा वृद्धि हुँदै गयो । चौबीस दिन हिँडेपछि ५ अप्रेलमा तिनीहरू दुइ सय माइल टाङ्गा दाण्डीमा पुगे । सरोजिनी महात्मासित भेट गर्न दाण्डीमै थिइन् । प्रार्थनाहरूको पछि, गान्धीजीले बगरमा भएका केही सुकेका नून उठाएर नूनको कानूनलाई भंग गरे । तिनीहरूले आफूसित समुद्री जल र त्यसै पडिरहेका नूनहरू घर लैजानलाई भाँडाहरू ल्याएका थिए । महात्मा गान्धीले यी नारीहरूको साहसको अत्यन्त सराहना गरे, जो यसभन्दा अघि कहिल्यै पनि घरबाट बाहिर निस्केका थिएनन् औ भने कि उनीहरूको भूमिका 'स्वर्ण आक्षरमर लेखिने छ' । यहाँदेखि अघि उनको आन्दोलनमा नारीहरूले पूर्णरूपले भाग लिएका थिए ।

जब महात्मा गान्धीले नून उठाए, सरोजिनी चिच्याइन्: 'मुक्तिदाताको जय होस ।' पुलिसले तत्कालै पक्राउहरू गरे औ सम्पूर्ण देशमा यस बेला एउटा कोलाहल मच्चिएका थियो । महात्माजीको अहिंसाको संहिता कहिल्यै पनि भंग भएको थिएन । गान्धीजी पक्रा परे तर जेलमा उनी पूर्ण सन्तुष्ट थिए । सरोजिनीले उनलाई भेट गरे औ अब्बास तैय्यबजीको पक्राउ भएपछि नेतृत्व प्रदान गर्नको निम्ति आग्रह गरियो । उनी लगत्तै धरसाना पुगे औ एक वृहत फौजको नेतृत्व गरिन् । धरसानामा उनी र उनका अनुयायीहरूलाई रोके औ पुलिसले पानी भएका गाडीहरूद्वारा पानीको प्रलोभन देखाए ता पनि पानी पिउन नदिएकोले अझ बढी तृषित बनेर जल्दो घाममा बाटामा बसे । एक अमेरिकाबासीले लेखे: 'एउटा धुलोले भरिएको बाटो....कुर्सीमा बसेर पत्र लेख्दै औ हातले धागो काट्दै समय

बिताइरहेकी एउटी नारीको वरिपरि खाचाखच भएर स्वदेशभक्तहरू धुईमा विश्राम गरिरहेका थिए । उतिकै संख्यामा लाठी र बन्दूकधारी पुलिसहरू उनी र उनका अनुयायीतर्फ फर्केर बसेका थिए । पुलिसहरू विनम्र थिए तर स्वराष्ट्रवादीहरूले धरसाना नूनको कारखानामा गरिने भएको तिनीहरूको प्रस्तावित हस्तातिर अरु अघि नबढ्न भन्ने तिनीहरूले निर्णय लिएका थिए ।'

'आइ फाइण्ड नो पिस' नामक आफ्नो पुस्तकमा श्री वेष्ट मिलरले यो महत्वपूर्ण संघर्षको स्पष्ट वर्णन दिएका छन् । उनको प्रशंसा असीम थियो: 'प्रख्यात भारतीय कवियित्री सरोजिनी नायडुले धरसानाको निकट मा भएका नूनका ठूला कराहीहरूका विरुद्धमा गरिएको एउटा अहिंसक प्रदर्शनलाई नेतृत्व दिइरहेकी थिइन् । निकटको रेलवे स्टेशन डुंग्री हो । यो एउटा एकाकी स्थान हो औ तपाईंले आफ्ना खादय-सामग्री र पानी आफूसितै बोक्नपर्छ । डुंग्रबाट वाहन लिनको निम्ति तपाईंले श्रीमती नायडुलाई तार गरेको उत्तम, अन्यथा तपाईंले अनेकौं माइल पैदले हिँड्न पर्नेछ । पानीका बोतलहरू पर्याप्त नभुल्लु होला, किनकि यहाँको श्रोताहरूको पानी श्वेत मानिसहरूका निमित्त अस्वस्थकर छ ।'

यात्रा प्रारम्भ गर्नभन्दा अघि श्रीमती नायडुले प्रार्थनाको निम्ति बोलाइन् औ सम्पूर्ण जन-समुहले घुँडा टेके । उनले तिनीहरूलाई प्रोत्साहन दिइन्: 'गान्धीजीको देह जेलभित्र छ, तर उनको आत्मा तपाईंसितै छ । भारतको मर्यादा तपाईंको हातमा छ । तपाईंले कुनै परिस्थितिमा पनि हिंसालाई प्रयोगमा ल्याउनु हुँदैन । तपाईंलाई कुटपीट गरिने छ तर तपाईंले त्यसको प्रतिवाद गर्नु हुँदैन: यहाँसम्म कि घुस्साहरूलाई हटाउनको निम्ति तपाईंले हातसम्म उठाउन हुँदैन ।' विपूल हर्ष-ध्वनिद्वारा उनका कथनको समर्थन गरियो ।

श्री मिलर भन्छन्: 'म सरोजिनी नायडुलाई भेटन गएँ, जसले आफ्ना उन-नेताहरूलाई पुलिसमाथि आक्रमण गर्नबाट भीडलाई रोक्ने निर्देश दिइरहेकी थिइन् ।' जब हामी बात गरिरहेका थियौं, एक अंग्रेज अधिकारी उनका समक्षमा आए औ उनको पाखुरा छुट्टै भने: 'सरोजिनी नायडु, तपाईं पक्राउ पर्नुभएको छ ।' उनले हाँसे आफ्नो हात हल्लाइन् औ भनिन्: 'म आउने छु तर मलाई नछुनु होस् ।' भीडले उन्मत्त भएर हर्ष व्यक्त गरे, जब उनी अंग्रेज अधिकारी हरूसित खुल्ला मैदानलाई पार गर्दै काँडादार तारको कटघरातिर गइन्, जहाँ उनलाई पत्न वाध्य गराइएको थियो । मणीलाल गान्धीलाई पनि पक्राउ गरियो । 'चौडो गर्नुहोस्, चौडो गर्नुहोस्, तपाईंका दाँतेका ब्रूसहरू बाँध्नुहोसर गाडीतर्फ आउनुहोस्, सरोजिनी नायडुको यो विनोदपूर्ण टिप्पणी थियो ।

भारतभरी पक्राउहरूको बाढ चल्थो औ ६ फरवरी, १९३१ मा मोतीलाल नेहरूको निधन भयो । सरोजिनीको निम्ति यो एउटा ठूलो विषाद थियो । तथापि १९३१ को प्रारम्भले लर्ड इरविन 'रिब्रस्तान वायसराय' र महात्मा गान्धीको बीचमा भएको वन्दुत्वको विकासद्वारा एउटा परिवर्तन देखा पयो । सरोजिनी महात्मा गान्धी रअन्यान्यसित अगस्तमा

गोलमोज कन्फरेन्सको निम्ति पानीजहाजबाट प्रस्थान भइन् । उनले महात्मा गान्धीको दाहिने हात भएकी मात्र प्रमाणित गरिनन् । तर उनले नारी स्वतंत्रताको निमित्त कठोर परिश्रम गरिन् औ त्यसपछि श्रीनिवास शास्त्रीसित केप टाउन गइन् । दोस्रो गोलमेज कन्फरेन्सको पक्राउहरू प्रारम्भ भयो । सरोजिनी पनि मुक्त रहिनन् । उनलाई मीरा बेनसितै एउटै कारागृहमा कैद गरियो, जसले जाहेर गरिन् कि कवियित्रीको आगमनसितै अनेक सुविधाहरू पनि आए । उनले लेखिन् - एउटा पलंग ब्रस र कांग्योसहितको एउटा ड्रेसिंग टेबल, एउटा हात-मुख धुने टब राख्ने स्ट्याण्ड एउटा स्नान गर्ने टब इत्यादि औ पर्दाहरू समेत ल्याइए । मेट्रोन अत्याधिक उत्तेजित थिइन । त्यसपछि दोस्रो दिन सरोजिनी देवी प्रफुल्लता र बुद्धिमत्ताको प्रवाह लिएर आइन् । बहिर उनले सामना गर्न परेकी भीड़भाड़ र उत्तेजनले उनी निःसन्देह हलान्त थिइन, तर न ता उनको उमेर, न कि उनका पीड़ाहरू र वेदनाहरूबाट नै कहिल्यै हलोत्साहित बनिन् । अब जम्मे खबरहरू सुन्ने मेरो पालो थियो, यहाँ यसको प्राचुर्य पनि थियो, जेलमा 'टाइम्स अफ विकली', मात्र दिइन्थ्यो औ त्यसमाथि पनि कहिले-काहीँ खबरहरू काटिएका हुन्थे । त्यसकारण, तीन चार दिनसम्म हामी दुवैलाई जो उपलब्ध थियो, जसबाट कि जम्मे खबरहरू, कहानीहरू, ससाना कथाहरू मरिक्लसित पर्याप्त थियो ।'

वर्षसम्म स्वतंत्रताको यो अनवरत युद्ध चलि नै रहयो । १९४२ मा कांग्रेसद्वारा गरिएको 'भारत छोड़' को प्रस्तावको उद्घोषणाले गर्दा सामुहिक पक्राउ शुरू भयो । सरोजिनीलाई पनि महात्मा गान्धी औ अन्यान्यसित आगा खौँ प्यालेसमा बन्दी बनाइयो ।

आगा खौँ बन्दीगृह आफ्नो वैभवमा महलसदृश थियो; तर यो आरामदायक बन्दीगृहले अझ एकान्तिकताको भाव जगायो । यसको विशाल भित्ताभित्र गान्धीजी, उनकी पत्नी, सुशिला नायर, महादेव देशाइ, प्यारेलाल, मीरा बेन र सरोजिनी नायडु नजरबन्द थिए । महात्मा र उनकी पत्नी ७३ वर्षको आयुका थिए ।

१९४२ मा 'भारत छोड़' प्रस्ताव गृहित गरिएपछि मीरा बेनलाई वायसरायलाई । भेट गर्न पहिल्यै पठाइएको थियो । उनलाई प्रवेश गर्न दिइएन । ८ अगस्तमा गान्धीले बम्बईमा एउटा अत्यन्त विशाल सभालाई संबोधन गरे औ त्यासपछि बिड़ला भवनमा फर्के । उनका भिन्नहरू, जसलाई पछिबाट उनीसितै पक्राउपर्नु थियो, उद्योगपतिको घरमा बसेका थिए औ महादेव देशाइलाई आधारातमा फोनमा बोलाइयो औ गान्धीजी पक्राउमा पर्नेछ भन्ने जनाइयो । ९ अगस्तको बिहान पुलिस दल आइपुगे औ महामा र उनका दललाई एउटा संक्षिप्त प्रार्थनापछि लिएर गए । गान्धीजी, सरोजिनी, प्यारेलाल, महादेव देशाइ र मीरा बेन मात्र लगिईए । कस्तुरबाले आफ्ना पतिको कार्यमा दृढ़ रहेकीमा उनलाई सुशिला नैय्यरसित पक्राउ गरियो औ पछिबाट त्यही बन्दीगृहमा पुऱ्याइयो ।

अभियुक्तहरूले रेलबाट यात्रा गरिरहेका थिए, औ त्यसैमा कांग्रेस कार्यकारिणी

समितिका सदस्यहरू पनि थिए, प्रत्येकलाई कुनै न कुनै बन्दीगृहतर्फ लगिईदै थियो ।

प्रायः बन्दी बनाइएको लगत्तैपछि महादेव देशाइको हृदय रोगले पीडित भएर निधन भयो । सम्पूर्ण दललाई विषादले छोप्यो, यदि त्यहाँ कहिल्यै पनि वेदना-विगलित नबन्ने सरोजिनीको प्रदीप्त औ निर्भय उपस्थिति नभएको भए, उनीहरू सबै उदासीनताले निरूत्साहित हुने थिए । उनलाई समेत समय-समयमा दुःसह भएवले नसताई छोड्न, तर पनि उनी दलकी प्राण थिइन् । मीरा बेन भन्थिन्, हामीमाझ कसैले पनि, बापूले समेत आगा खौँ प्यालेसमा साथसाथ बन्दी रहेको यो समयसम्म पनि सरोजिनी देवीको स्वभावको यो पूर्ण सौष्ठवलाई जान्ने थिएनन् । उनी आफ्नो बुद्धिमत्ताद्वारा प्रकाश फिँजाउछिन् औ औ मातृवत भावद्वारा सबैमा आफ्नो स्नेह पोख्द थिइन् ।

गान्धीले ६ महीनापछि उपवास लिने निर्णय गरे । प्रारम्भमा जनतालाई यस सम्बन्धमा कुनै जानकारी दिइएन औ स्वतंत्र सेनानीहरूको एउटा सानो दल यो कठोर परीक्षामा अग्रसर हुने कुरोले बस्तु बने । चौथो दिन अस्वस्थता शुरू भयो औ बंगालबाट डा. बी. सी. रायलाई जाँच गर्न पठाइयो । यतिजेलसम्म ६ जना डाक्टरहरूको हस्ताक्षरमा लगातार बुलेटिनहरू प्रकाशित भइरहेका थिए । २१ फरवरीमा एउटा संकट शुरू भयो तर त्यसमाथि विजय प्राप्त गरियो तर जब उपवास समाप्त भयो, सरोजिनी समेत खिन्न बनिन् । तथापि, उनी प्रथम सुन्तलाको रस पिउने सभारोहमा गुलाबी रंगको साडी लगाएर उपस्थित भइन् औ डाक्टरहरूसित टर्हा गरिन् तर यो दललाई कस्तुरबाको आइरहेको मृत्युको छाचाले आच्छादित गराएको आभास हुन्थ्यो ।

सरोजिनी स्वयं पनि म्यालेरियाको बिमारीद्वारा अत्यन्त सिक्किस्त बनिन् औ महलको बन्दीगृहबाट २१ मार्च, १९४३ मा स्ट्रेचरमा बोकेर लगियो । मीरा बेनले लेखिन् 'हामीले, विशेषरूपले मैले उनलाई कति नराम्रोसित गुमायौँ ।' प्रायः एक वर्षपछि फरवरी, १९४४ मा अद्यावधि कैदमै रहिरहेकी कस्तुरबाले आफ्ना पतिको अँगालोमा देहत्याग गरिन् । ६ मईको दिन महात्मालाई स्वास्थ्यको दृष्टिबाट छुटकारा दिइयो । स्वतंत्रता संग्राम, आफ्नो साथमा रत्नप्रातका अनेक उदास दिनहरू औ साम्प्रदयिक दंगाहरू लाई पछि लाएर, अब शनैः शनैः अन्तपतिर आइरहेको थियो ।

स्वाधीनता पूर्वका अन्तिम महीनाहरू केही बढी आशाजनक थिए । अन्तिम वर्षहरूले पनि समाप्तिको भावी संकेत दिएको प्रतीत हुँदथ्यो ।

हाँसो, रंग र स्वच्छन्दता

यद्यपि १९१६-को पछि सरोजिनी नायडुले प्रायः कुनै कविता लेखिनन् उनका गीतहरू कुनै अलस्यामा पनि विस्मृतिको गर्भमा लुप्त भएका थिएनन् । भारतका अनेक

भागमा उनले आफ्ना कवितहरू पाठ गरिन् औ विलियम हेनीमैनद्वारा प्रकाशित उनका तीन पुस्तकहरू अप्रायः भएकोले, उनका रामस्त कविताहरूको संयुक्त संकलनको भारत र पश्चिममा पनि स्वागत हुने थियो भन्ने अनुभव गरिएको थियो । सरोजिनीका संकलित कविताहरूको यति महत्वपूर्ण पुस्तक जोसेप असलण्डरको प्रस्तावनासित अमेरिकामा 'अभिषिक्त बाँसुरी' (The Sceptred Flute) नाउँ दिएर डड, मिड एण्ड क०- द्वारा प्रकाशित गरिएको थियो । पुस्तकको एक प्रति आफ्ना मित्र अमरनाथ झालाई उपहार दिँदै, सरोजिनीले आफ्ना पत्र हरुबाट पढिन- 'ती यावत वस्तुहरू, जो सम्भवतः जीवन अथवा मेरो स्वभाव ले मलाई दिएका छन् यो हौंसोको उपहार जसलाई म अनमोल वस्तुको रूपमा आदर गर्छु ।' 'हो', उनले भन्दै गइन्, 'के म आफैमाथि पनि हौंसिदैनै र ?' यो पुस्तक चाँडै विक्रय भइसक्यो औ त्यसैकारण अर्को प्रकाशन दि सैप्टर्ड फ्लूट : सङ्गस अफ इण्डिया' नाउँ दिएर किताबिस्तानले १९४३ मा प्रकाशित गरयो अनि अर्को संस्करण १९४६ मा निष्क्यो । अधिल्ला तीन पुस्तकहरू को हेनीमैनले प्रकाशित गराएका थिए, यो अमेरिकाली प्रकाशनमा समावेश गरिएका थिए । प्रकाशकले भने, 'हाम्रा महान जीवित कवि'- का कृतिहरूको संकलनलाई प्रथमपल्ट भारतमा प्रस्तुत गर्न पाउँदा उनीहरूलाई ठूलो आनन्दको अनुभूति भएको छ ।'

सरोजिनीको जीवनका विशेषताहरूमध्ये विशेषतः उनको उपस्थितिमा मैले हुने साँझको मित्र-मण्डलीको जमघटमा सदैव सुनिने हौंसोका ध्वनि एउटा हो । उनका असंख्य प्रशंसकहरू जो उनका वरिपरि भेला हुन्थे, जसका साथमा उनी बस्थिन् तस्वरतासाथ उनीहरूको अभ्यर्थना गरिन्थ्यो, जब उनी त्यहाँ हुन्थिन्, हौंसिन् औ बोल्थिन् औ आफ्नैबारेमा र महान पुरुषहरू औ स्त्रीहरू, जसलाई जान्द थिइन् उनीहरूको विषय कथाहरू बताउँथिन् ।

श्रीमती मारिेट इ० कुजीन् लेखिन्, उनले हामीलाई बताएकी मलाई स्मरण हुन्छ कि उनले आफ्नो साडी त्यस दिन अत्यन्त सावधानीसित चुनेकी थिइन्, जसमा कि त्यसको प्रभाव वैकुण्ठको नीले गुम्बजमा चम्क्यायमान चाँदी रंगको चन्द्रकिरणको जस्तो हुन्थ्यो,— त्यो नारी त्यो कविवित्री र त्यो सुत्रधार न्याय र समताको माँगमा योग र उत्साह दिइरहेकी हुन्थिन् ।^१

अमेरिकामा मध्य-पश्चिमी प्रदेशहरूको हिरक-श्वेत बर्फिला भागहरूदेखि दक्षिणका पूखराज र नीलमका सूर्य-भूमिहरूको 'बवण्डर' रेल-यात्राको विवरण दिँदै सरोजिनीले महात्मा गान्धीलाई लेखिन् । म तपाईंलाई आश्वस्त गराउँछु कि कहिल्यै पनि मेरा वैदिक पुर्खाहरूले सूर्य-देवको अधि यस्तो आनन्दमय गायत्रीलाई जागृत गराएका थिएनन्, जतिको कि मैले मेरा शरीरको उदासीन र पीडित क्रान्ति मण्डलीय हाडहरूको मुक्तिको आनन्दमय आश्रममा जगाएकी छु ।^२

१. सरोजिनी नायडु: अमरनाथ झा, पृष्ठ १५

२. 'दि अबेकानिड, अफ एशियन यूमेन्स': मारिेट इ कुजीन्, पृष्ठहरू १२०, १२१

३. 'यंग इण्डिया', ११ अप्रैल, १९२९

एकपल्ट उनले उनको केही समय लिनलाई प्रयत्न गरिरहेका एक उत्साही जीवनी-लेखकको कथाको वर्णन गरिन् । उनले रेलको खुट्टा राख्ने तख्तामा बसेर यात्रा गर्दै थिए औ जब बीच स्टेशनमा तिनले उनको डब्यामा प्रवेश गरे, उनले सोधिन्

'तपाईं के चाहनुहुन्छ युवक ?'

'म तपाईंको बायग्राफी (जीवनी) लेख्न चाहन्छु', उनले भने ।

'मेरो बायलजी (प्राणी विध्या), निश्चय पनि हुँदैन । म कसैलाई पनि आफ्नो बायलजी बताउँदैन ।'

उनले कौतुकतापूर्वक डा. बी. सी. रायलाई 'मेगाफोन' भन्थिन्, किनकि उनको घन्किदो स्वर थियो ।

एकपल्ट केही युवकहरू ताजमा उनलाई भेट्न उनको कोठामा गए औ तिनीहरूले भने कि उनीहरू बम्बइका दृश्यहरू हेर्दै छन् ।

'के तपाईंहरू मलाई यी दृश्यहरूमध्ये एक ठान्नुहुन्छ ।'

उनका सम्बन्धमा सबैले प्रेमपूर्वक औ घरसितको आसक्तिका स्मृतिहरूका कथाहरू बताएका छन् । उनका दयालुता र उदारताको सम्झना नगर्नेहरू थोरै मात्र छन् ।

अनि यसरी वर्षौं व्यक्त भएर गए औ सरोजिनी नायडु दृश्य-दृष्यान्तरमा गतिशील बनिरहिन् । अन्त्यमा भारतको स्वतंत्रताको वर्ष आइपुग्यो औ भारत स्वाधीन हुनभन्दा ६ महीनाअघि मार्च, १९४६ मा 'एशियन रिसेसन्स कन्फरेन्स' को अध्यक्ष बन्नको निम्ति उनलाई आग्रह गरियो । अध्यक्षको साथसाथै सरोजिनीले भारतीय प्रतिनिधिहरूको नेतृत्व पनि गर्नु थियो । दिल्लीको पुरानो किल्ला (ओल्ड फोर्ट)-मा २३ मार्चको दिन सम्पूर्ण सत्र आरम्भ भयो । एउटा विशाल जमघटको उपस्थिति थियो । मञ्चको पार्श्व-पर्दाको रूपमा एशियाको दीर्घकाया चित्र राखिएको थियो । एकत्रित जुलुशलाई अध्यक्ष सरोजिनी नायडु अभ्यर्थना समितिका अध्यक्षश्री श्रीरामले नेतृत्व दिएका थिए । पण्डित नेहरूले कन्फरेन्सको उद्घाटन गरे औ सरोजिनीले सम्बोधन गरिन् । उनले आफ्नो कुरा 'एउटी नारी'-लाई चुन परेकोमा आश्चर्य व्यक्त गर्दै शुरू गरिन् । उनको वक्तव्य उनले जीवनभरमा दिएकी वक्तव्यहरूमध्ये प्रचलित अलङ्कारशैलीले परिपूर्ण चमकदार टुक्राहरूमध्ये एउटा थियो ।

'एशियाका मित्रवर्ग औ सजातीय,

'आज किन एउटी नारीलाई गौरवपूर्ण यो महान स्थानलाई ग्रहण गर्नको निम्ति चुनाव गरिएको छ । उत्तर सरल छ, भारतले सदैव आफ्नी नारी जातिको सम्मान गरेकी छिन् । एशियाका राष्ट्रहरूको यो अचूत जमघटलाई देख्दा अत्यन्त गम्भीररूपले प्रभावित भएकी छु कि प्रायश, तर प्रायः नै मूक बनेकी छु । एउटी नारीलाई मूक तुल्याउनमा यति नै पर्याप्त छ ।

'मलाई आश्चर्य लाग्द कि तपाईंहरूमध्ये कतिपयले भिराला पहाडी भञ्ज्याङहरूलाई पार गरेर, अनेक रंगीन नदीहरूका विस्तृत वनस्थलमाथि बहँदै, प्रभात र अन्धकारको बादलहरूको मध्यमा सवार हुँदै यात्रा गरेर आउनुभएको छ, हामी आज यहाँ औ अहिले खडा छौं, एशियाको मुटुमा मात्र होइन तर भारतको हृदयको अत्यन्त अन्तरभागमा वा मध्यमा,,, हामी यहाँ एशियाली एकताको अविनाशी प्रतिज्ञा लिन आएका छौं, जसबाट कि योजर्जर विश्वलाई दुःख विषाद, शोषण, दुर्गाति दरिद्रता, अज्ञानता, विपत्ति र मृत्युबाट बचाउन सकिने छ ।

'एशिया सधैं केको निम्ति खडा छ ?' हामीले एशियाका कार्यहरू निस्टूर र वर्वर अनेक कुराहरू पढेका छौं, यो सबै कुराहरूले त्यसमाथि निर्भर गर्दछ कि हाम्रो इतिहास कसले लेख्दछ । तर एउटा कुरो यो छ कि यो महाद्वीपको यो एउटा अत्यन्त प्रामाणिक लक्षण हो कि यो महान महाद्वीपले एशियाको प्रत्येक राष्ट्रलाई शान्तिको एउटा सार्वलौकिक आदर्शमा अधि आएर अंश ग्रहण गर्नलाई मार्ग देखाएको छ; अस्वीकारको शान्ति होइन आत्म-समर्पणको शान्ति होइन, मृतहरूको शान्ति होइन तर युद्ध र, गतिशील सृजनात्मक मानवीय आत्माको त्यो शान्ति, जसले उन्नत गराउँदछ ...

'औ एशियाले आफ्नो नव-जागरणलाई लिएर के गर्नेछ । के यसले युद्धमा विजय गर्नलाई, अर्काको जमीन आफ्नो बनाउन र शोषण गर्नलाई आफैलाई हतियारलेसुसज्जित तुल्याउने छ अथवा शान्तिका योद्धाहरू अथवा प्रेमका धर्म-प्रचारकहरूले पौराणिक आदर्शानुरूप शस्यहरूको निर्माण गरेर आफ्नो शास्त्रगारलाई अर्को सौँचामा ढालने छ ? मेरा महान औ प्रिय नेता महात्मा गान्धीले हामीलाई सिकाएका छन् कि कठोरता र घृणासित होइन, क्रोध र कलहसित होइन तर कर्षणा, प्रेम र क्षमाद्वार विश्वको रक्षा हुनेछ ।

'त्यसकारण, भारतले एशियाका आफ्ना सवान्धवलाई विश्वको आशा र नयाँ संस्था बुझनलाई अग्रसर हुनको निम्ति पता-प्रदर्शन गरेको छ ।'

सरोजिनीलाई भारत स्वाधीन भएपछि यु०पी० को राज्यपाल नियुक्त गरियो । शपथ-ग्रहण को अवसरमा सरोजिनीले सर्वोत्तम गीतिमय गद्मा स्वाधीनताको व्याख्यामा जोड दिइन्, 'अहो, स्वाधीन राष्ट्रहरूको विश्व, हाम्रो स्वाधीनता-प्राप्तिको यो दिन भविष्यमा हुने तपाईंहरूको स्वाधीनताको निम्ति हामी प्रार्थना गर्छौं । यो एउटा संग्राम रहेको छ, नाटकीय संग्राम । अनेक वर्ष लगाइएको औ अनेकौं जीवनद्वारा मोल चुकाइएको हाम्रो यो एउटा वीरत्वपूर्ण संग्राम रहेको छ । यो विशेषरूपमा लाखौंका संख्यामा रहेका अज्ञात वीरहरूको संग्राम रहेको छ । नारीहरू जो आफ्नो प्राथनाको अनुरूप शक्तिमा स्वरूप परिवर्तन गर्दछन् उनीहरूको एउटा संग्राम हो । यी युवाहरू जो अचानक स्वयं सामर्थ्यमा वलिदान र आदर्शहरूमा परिवर्तित हुँदछ, —को संग्राम रहेको छ । यो तरुण र वृद्धहरू समृद्ध र दरिद्रहरू, शिक्षित र अशिक्षितहरू, पीडितहरू, पतितहरू कोझीऔ साधु को एउटा संग्राम रहेको छ ।

हामीले आज हाम्रो क्लेशहरूबाट द्रवीभूत भएर नव-जीवन प्राप्त गरेका छौं । विश्वका राष्ट्र-समुह भारत मेरी माताको नाउँमा, म तपाईंहरूको अभिनन्दन गर्छु । मेरी माता, जसको घरको छाना हिउँको छ, जसका जीवन्त नदीहरूका भित्ताहरू छन्, जसको द्वार तपाईंहरू सबैको निम्ति खुलाछ । तपाईं शरण खोज्नुहुन्छ, वा परस्परको समझ, हामीकहाँ आउनुोस् । विश्वास लिएर हामीकहाँ आउनुहोस्, प्रेम लिएर हामीकहाँ आउनुहोस्; यो विश्वास लिएर आउनुहोस्, कि समस्त देनहरू प्रदान गर्नलाई हाम्रै छन् सारा विश्वको निम्ति म भारतको यो स्वाधीनता प्रदान गर्नेछु, जो विगतमा कहिल्यै छैन, जो भविष्यमा अविनाशी रहनेछ औ विश्वलाई चरम शान्तिदर्प नेतृत्व प्रदान गर्नेछ ।

अन्तिम दिनहरू

लखनऊको राजभवन अब संस्कृति, सक्रीयता, मनोरञ्जन र अन्तर्राष्ट्रीय समावेशको केन्द्र बन्यो । विनीत औ स्नेहपूर्ण आतिथेय सरोजिनी नायडुले अत्युत्तम ढाँचासित औ कलापूर्ण तरीकाले सुसज्जित घरमा उदार अतिथि-सत्कार कसरी गरिनपर्छ, त्यसको एउटा आदर्श राज्यपाल हरूका निम्ति प्रस्तुत गरेकी छिन् ।

सरोजिनीले आफ्ना अनेक वक्तव्यहरू प्रस्तुत गर्दा, अंग्रेजी भाषामा बोल्नमा नै अत्यन्त आनन्दित बनेकी प्रतीत हुन्थ्यो । एउटा पुलिस प्यारेडमा उनले घोषणा गरिन्— 'मैले अशुद्ध हिन्दी बोलेकी सुन्नुभएको छ, अब मलाई शुद्ध अंग्रेजी बोल्न दिनुहोस् ।' महात्मा गान्धी को ७८ वौं जन्म-दिवसमा उनले काव्यको एउटा पंक्तिसित बोलिन्—, 'समस्त विश्वले यी व्यक्तिको सम्मान गरून् ।' जनवरी, १९४८ मा, जब महात्मा गान्धीको हत्या गरियो, दिल्लीमा सरोजिनी आघातमा परिन्, व्यग्र र उदास बनिन् । राजधानी औंशुमा डुबेको थियो औ वेंदना-विगलित बनेको थियो । सरोजिनी रोइन् पनि, यद्यपि उनको मुहारमा विषादका लहर उल्लेका थिए, औ उनले आफ्नै साहसी ठंममा प्रश्न गरिन्—'यी सारा शिशुहरूका रोदन-जस्ता केका निम्ति हो ? के उनले युद्धवस्थाले जर्जर बनेर वा अजीर्ण भएर मर्न पर्छ्यो त ? यो मात्र एउटा मृत्यु थियो, जो उनको निम्ति महान छ ।' रेडियोद्वारा प्रसारित सम्भाषणमा उनी चिच्याइन् 'निजी दुःख व्यक्त गर्ने समय अब समाप्त भयो । छाती पिट्ने र केश लुछ्ने समय अहिले छैन । अहिले यहाँ यो समय आएको छ कि हामीले खडा भएर भन्नपर्छ, 'महात्मा गान्धीलाई जसले अनादर गरे, तिनीहरूको चुनौती हामी स्वीकार गर्छौं ।'

यस प्रकारले तनावपूर्ण अन्त्येष्टि संस्कारहरू सम्पन्न भए । उनका शव-भस्म

राखिएका पात्रहरूमध्ये एउटा अलाहवादमा विसर्जन गरियो औ त्रिवेणी-संगम त्यो स्थल थियो, जहाँ भारतका प्रख्यात नेताहरूले यस अनुष्ठानको व्यवस्था मिलाउनको निम्ति दिल्लीबाट प्रस्थान भइन् औ १२ फरवरीको दिन पण्डित नेहरू र पण्डित पन्तको साथमा अस्थि लिएर आउने विशेष रेलको स्वागत गर्न अलाहवाद पुगिन् । त्यसपछि लामो जुलुसले संगमतिर प्रस्थान गर्‍यो । बाटामा बीस लाख मानिसहरू खडा थिए । विशाल गिर्जाघरको सम्मुखमा एउटा विराट गायनमण्डलीले महात्माजीको प्रिय भजन गाए 'कृपालु ज्योति पथ प्रदर्शन गर' । सरोजिनी र अन्य नेतृवृन्द एउटा 'डक'-द्वारा भष्मको पात्र लिएर संगम तिर प्रस्थान गरे, वैदिक रीतिअनुसार यसलाई विसर्जन गरियो । १३ फरवरीको 'लीडर'-मा सरोजिनीले दिएको एक अनन्य अर्न्तवार्ता प्रकाशित गरियो । विश्व को इतिहासमा चामत्कारिक र शोभायमान अनुष्ठानहरूमध्ये यो एउटा उनलाई सुहाउँदो अन्तिम संस्कार थियो, जसको नाउँ मानवताको इतिहासमा प्रेमको सुसमाचार, सत्य र अहिंसाको कीर्ति लिएर प्रकाशमान रहने छ । युर्गोदेखि गंगा र यमुना सर्वश्रेष्ठ नदीहरू रहेका छन्, जसले आफ्नो वक्ष-स्थलमा यो संयुक्त नदीमा आफ्नो अन्तिम मोक्ष चाहने लाखौं नर-नारीका भसमलाई अँगालेका छन्, तर भारतको इतिहासमा कहिल्यै पनि गंगा र यमुनाले अति गौरवमयी प्राणी, जसको जीवन र मृत्यु हाम्रो निम्ति आदर र स्पर्धा गर्नलाई कहिल्यै विनाश नहुने आदर्शस्वरूप छन् ।^१

सरोजिनी नायडु आफै पनि कुनै अवस्थामा पनि स्वस्थ थिइनन् औ महात्माको मृत्युको संघात औ उनका आफ्नै दुःसाध्य कर्तव्यहरूले उनको सदैव संदिग्ध रहेको स्वास्थ्यमाथि ठूलो असर पार्‍यो । उनले अमरनाथ झालाई यो रहस्य प्रकाश गरिन् कि उनीसित 'मतवाला हृदय' छ, उच्च रक्तचाप एउटा खुट्टा आहत छ १३ फरवरी, १९४९ मा उनी ६० वर्ष वयसकी भइन् औ अर्को दिन उनी बिरामी परिन् तर दिल्लीको यात्रा गर्नलाई हठ गरिन् । बाटामा उनको शिरमा चोट लाग्यो तर उनका जन्मै कार्यक्रमहरूलाई पूर्ण गर्ने निश्चयमा थिइन् । उनी कठोर शिर दर्द र उच्च रक्तचापले पीडित भएर चार दिनपछि लखनऊ फर्किइन् । पूर्ण विश्रामको सुझाव दिइएको थियो । सास फेर्नमा कठिनाई हुन शुरू भयो औ १८ फरवरीमा अक्सीजन दिन परेको थियो, तर अक्सीजनको सहाराले पनि उनी सुल्ल सकिन् । १ मार्च, १९४९ को राती उनले आफ्नी नर्सलाई गीत सुनाउनको निम्ति आग्रह गरिन् अनि 'म चाहेंदिन कि कसैले मसित बात गरौस' आफ्ना यी अन्तिम शब्दहरू उच्चारण गरेर गीत सुन्दै निदाइन् । २ मार्चको बिहान ३-३० बजो उनले प्राण त्याग गरिन् । यो खबरद्वारा राष्ट्र विषादको गहिराइमा मुर्च्छित बन्‍यो । मानिसहरूको प्रवाह राजभवनतिर बहँदै गयो, शवसित मलामीहरू बेलुकी ८-१५ मा निस्के । पवित्र भजन र प्रार्थनाहरूको मध्यमा तिरंगा झण्डामा बेहेरिएका शवलाई बहिर निकालियो । पण्डित नेहरू

र अन्यहरूले शवलाई तोप बोकेको गाडीमा राखे औ उनका नानीहरू उनका वरिपरि उभिए । शोक व्यक्त गर्ने-हरूमा मुख्यतः लेडी माउण्ट बेटन र अन्य भारतीय नेताहरू औ असंख्य मंत्रीगण थिए । अन्तिम वैदिक अनुष्ठान सम्पन्न गरिए औ गोमती नदीको वारपार अन्तिम स्थान गुञ्जायमान भयो अनि सरोजिनी नायडुका ज्येष्ठ सुपुत्र जयसूर्यले चितामा अग्नि दिए । सी. राजगोपालाचारीले अन्त्येष्टिको व्याख्यान दिए । यसरी भारतकी प्रख्यात सुपुत्रीको पूर्णरूपले निर्वाहित जीवनको समाप्ति भयो ।

श्रद्धान्जलीहरू ओइरन थाले औ आज पनि यो साहसी नारी, कविथित्री, शान्ति स्थापिका, नारी मुक्तिकी योद्धा, वन्द्यु, दार्शनिक, मार्गदर्शक र स्वाधीनताका महान अहिंसक संग्रामीको निधनमा राष्ट्रले शोक प्रकाश गर्दछ । उनको जीवनकालमा उनलाई धेरैले सम्मान प्रकट गरे, जस्तो कि हैदरावादमा उनले गरेकी सेवाको निम्ति प्रारम्भिक जीवनमा उनलाई कैशर-इ-दिन्द स्वर्ण-पदक प्राप्त भएको थियो । उनलाई रोयल सोशायटी अफ लिटरेचरको फेलोशिप औ मद्रास, कलकता र करौंचीबाट विशेषधिकार प्रदान गरिएका थिए अनि अलाहाबाद विश्वविद्यालयबाट डाक्टरको उपाधि र अन्य असंख्य सम्मानहरूबाट विभूषित गराइएका थिए ।

भारत-आंग्ल कविता

हेनरी लुइस विविचन डेरोजियो (१८०९-१८३१)-बाट प्रारम्भ भएर भारत-आंग्लीय कविताले अब १५० वर्षको खुडकिलो टेकेको छ । वास्तवमा, राजा राममोहन रायको समय (१७७२-१८३३) देखि यसको स्वच्छन्द विचार धारा समृद्ध भाषा र सांस्कृतिक सहिष्णुताद्वारा देशका बुद्धिजीवीवर्गको हृदय आकर्षित गराउँदै यो भाषा भारतमा सामान्यरूपमा विकसित भयो । हेनरी डेरोजियोकी माता भारतीय र पिता पुर्तगाली थिए । उनको काव्य पुस्तक 'फकीर अफ जैधिरा एण्ड अदर पोयस' ले ध्यान खिँच्यो औ शीघ्र नै भारतीयहरूको निम्ति यस विदेशी भाषामा लेख्ने एउटा प्रचलन बन्‍यो । अन्य कविहरूले शीघ्रतापूर्वक अनुसरण गरे । काशीप्रशाद घोष प्रथम बंगाली-अंग्रेजी कवि थिए औ शीघ्रतापूर्वक श्लोक रचना गर्नेहरूको बाढ नै चल्न थाल्यो, तीमध्ये कतिपय च्याउसरह उम्रेका थिए औ कोही तरु दन्तज्ञ, जसलाई अझ पनि प्रशंसा गरिन्छ औ पढिन्छ । भारत आंग्लीय कविता का प्रारम्भिक प्रख्यात कविहरूमध्ये मोहनलाल, हसन अली, श्री राजागोपाल, राजनारायण दत्त औ दत्त परिवारका साथमा तरु दत्तका पिता औ काकाहरू संलग्न थिए । तिनीहरूले 'दी फेमिली एलबम'-को सृजना गरे, जसलाई लक्ष्म्यान ग्रीन एण्ड क०-ले बेलायतमा प्रकाशित गरे । माइकल मधुसूदन दत्त जसको काव्यशील दत्त

परिवारसित कुनै सम्बन्ध थिएन, ले दि क्याप्टिभ लेडी, (The Captive Lady) सित आफ्नो अंग्रेजी कविताको सृजनाको उद्घाटन गरे तर चाँडै उनी आफ्नै भाषा बंगालीतर्फ लागे, औ हाल उनलाई बंगालका श्रेष्ठ लेखकहरूमध्ये एक मानिन्छ । १८८३ सालमा उनले ख्रिस्तान धर्म अङ्गीकार गरे ।

यसै समयमा अंग्रेजी भाषा भारतमा अधिकाधिक लोकप्रिय हुँदै थियो । १८३५ देखि मकालेको मिनटको आधारमा बेन्टिकको व्यवस्था पछि समस्त शैक्षिक कोषहरूको श्रोत मात्र अंग्रेजी शिक्षा-को प्रयोगतर्फ लागाइएको थियो औ अंग्रेजी भाषा सिक्न अनिवार्य गराइएको गोवाका एक मसीही धर्म प्रचारक थोमस स्टीवेन्स (१५४९-१६१९) सित भारतमा प्रवेश गरेको थियो । १८१७ मा बंगालीहरू र अंग्रेजहरूद्वारा कलकत्तामा हिन्दु कलेजको सन्चालन गरिएको थियो, देशभित्र यो प्रथम आंग्ल-बंगाली संस्था थियो । अर्को वर्ष विलियम केरी, वार्ड र मार्सन्चानले सिरामपुर कलेज सञ्चालन गरे । त्यस समयका महान प्रिन्सिपलहरू डा० डफ र पछिबाट लेफ्टर रिचार्डसन थिए । पछिल्लाले 'कलकत्ता लिटरेरी ग्याजेट' पनि सम्पादन गरे औ उनको लिटरेरी लिक्स-ले अनेकौं तरुण भारती लेखकहरूलाई अंग्रेजीमा लेखनमा प्रोत्साहन दियो । 'बंगाल म्यागेजीन' र 'कलकत्ता रिव्यू' जस्ता पत्रिकाहरूले नव-लेखनलाई मञ्च दिए औ तरु दत्तले दुवै पत्रिकामा आफ्ना अनेक कविताहरू प्रकाशित गर्नको साथसाथै पछिल्लोमा डेरोजिओका गुणको व्याख्या गरेर लेखिन् । तरुका भाई पर्न रमेशचन्द्र दत्त एक प्रतिभाशाली लेखक औ भारत-शास्त्रीले त्यसपछि संस्कृत महाकाव्यहरू अंग्रेजीमा अनुवाद गरे औ यसरी भारत-आंग्लीय कविताको प्रतिवर्ष प्रगति हुँदै गयो औ अधिकाधिक निरूपण गर्न थालियो । १९३३ मा कवि मनमोहन घोषकी सुपुत्री लतिका घोषले अंग्रेजीमा लेख्ने भारतीय लेखहरूका विषयमा एउटा पुस्तक लेखिन् औ अधिबाटै द्योडोर डगलस डनले 'दि बंगाली बूक' अफ इङ्गलिश वर्स संकलन गरे औ लङ्गम्यान ग्रीनले मद्रासमा १९१८ मा प्रकाशित गराए ।

गीत, सानेट (चौध पंक्तिको कविता) शोक गीत, लघु गीतजस्ता प्रचलित ढाँचाका काव्य-रचना मात्र लोकप्रिय थिए औ जब रवीन्द्रनाथ ठाकुरले आफ्नै कविताहरूलाई अंग्रेजी मुक्तछन्दमा अनुवाद गरिएको 'गीताञ्जली' ले १९१३ मा नोबेल पुरस्कार प्राप्त गर्‍यो, तब एउटा नयाँ शैली विकसित भयो । तर यसलाई उनका अनुयायीद्वारा यौरै मात्र कायम राखे । श्री अरविन्द, देगोर र केही हदसम्म तरु दत्त सरोजिनी नायडुले आफ्नै कला र भारत-अंग्लीय कविताको छविको निर्माण गर्नमा मौखिक विधि सरोजिनी र उनका पीढीसितै समाप्त भएको हुनपथ्यो । तर यसको तात्पर्य यो होइन कि रामाण्टिक चैतन्य स्वयं समाप्त भएको छ ।^१

उन्नाइसौं शताब्दिमा पाश्चात्य औ प्राच्य विचारहरू औ साहित्यिक अध्ययनको

व्यापक सम्मिश्रण रहेको थियो । संस्कृतले अनेकौं युरोपीय विद्वानहरूलाई सम्मोहित गराउन शुरू गरेको थियो । सर विलियम जोन्सको प्रेरणाद्वारा कलकत्तामा रायल एसियाटिक सोशायटीको स्थापना भएको थियो । अन्य उद्भर युरोपेली विद्वानहरूमध्ये म्याक्सम्लर लगायत अधिकांश जर्मनले अहिलेसम्मको समृद्ध आध्यात्मिक साहित्यलाई लगभग एक शताब्दिअघि नै आखिरमा सबभन्दा अघि ल्याइरहेका थिए । भारतको महान विरासत देखेर युरोप चकित बन्यो । जोन विल्सन, श्री एडविन आनेटिड श्री विलियम हण्टर औ निःसन्देह त्यस समयका विद्वान धर्म-प्रचारकहरू डेविड हेयर, विलियम केरी, रिचाइसन औ अन्याहपूर्वक रसास्वादन गरिरहेका थिए ।

तत् पश्चात् पुनः भारतीयहरू अंग्रेज औ उनीहरूको समृद्ध साहित्यको आस्वादन गर्नमा मात्र सीमित रहिनन् । विकसित पश्चिमले शिथिले बुद्धिवाद र समालोचनात्मक प्रवृत्तिर्ला जागृत गराए, जीवनलाई यसले पुनर्वास गरायो औ नवीन सृजनाको निम्ति अभिलाषा जागृत गरायो यसले चेतना शील भारतीय प्रवृत्तिलाई विलक्षण स्थितिहरू औ बिचारहरूको सम्मुखीन पाउँ तिनीहरूलाई बोध गर्ने, सुपाच्य तुल्याउने औ विजय हासिल गर्ने आवश्यक अनिवर्यता प्रस्तुत गर्‍यो ।^२ यो समाघातलाई ग्रहण गर्ने बंगालीहरू नै प्रथम थिए । नवीन अंग्रेजी संस्कृतिलाई भारतीयहरूले पनि आलोचना गर्न थालेका थिए । 'अंग्रेजी माध्यमको शैक्षिक पद्धतिको उपज सरोजिनी स्वयंले पनि खेद प्रकट गरिन् कि यसले 'जातिसत्त्वबाट वञ्चित गराइएका भारतीय युवाहरूको पीढीहरूलाई पश्चिमकोभन्दा बुद्धिवादको दासत्वमा बिक्रय गरायो ।' तर यसका अमित लाभहरूलाई अस्वीकार गरिएको थिएन । डेकोरले 'विशाल हृदय भएको उन्नाइसौं शताब्दिको उथुत्तिको विषयमा लेखे ।^३

धार्मिक, धर्म-निरपेक्ष, वैज्ञानिक, मानवीय विषयहरूमा आधारित साहित्यको नया श्रोत भारतभित्र प्रवाहित हुन प्रारम्भ भयो । भारतीय बुद्धिजीवीवर्गले रद्रीष्टका शिक्षाहरू र उनको प्रेम र सेवाका आदर्शहरूलाई अतीतका हिन्दु दर्शन र वैदिक उपदेशहरूसित सम्मिश्रण गर्ने पनि आरम्भ गरे । राजा राममोहन रायले मूर्ति-पूजा परित्याग गर्न शुरू गरेका थिए, जसको निम्ति उनलाई अभियोग लगाइयो । १८२८ मा उनले ब्रह्मो- समाजको स्थापना गरे । प्रतिरोध हुँदा-हुँदै पनि अनेक महापुरुसहरूले यो परिशीोधित हिन्दु धर्म-सम्प्रदायलाई अघि बढाए । संती प्रथाको उन्मुलन, नारीवर्गको क्रमिक मुक्ति, जाति प्रथको खराबीहरूबारे सचेतना औ भारतीयहरूलाई विदेश-यात्रा गर्ने स्वीकृतिजस्ता सामाजिक सुधारहरू पनि साथसाथै हुँदै गए । निःसन्देह शिक्षा आधुनिक पाश्चात्य समाघातहरूसित अंकुरित हुन थाल्यो ।

देवेन्द्रनाथ र. केशवचन्द्र सेनले दश वर्ष साथसाथै कार्य गरे औ राजा राममोहन रायले प्रारम्भ गरेका ब्रह्मो धर्मबाट एउटा सुदृढ धर्म-सम्प्रदायको सृजना गरे; तर केशवका

२. श्री अरविन्दीन दि रेनेसँ इन् इण्डिया, पृष्ठ २६

३. इण्डो इङ्गलिश पोयट्री : पी. सी. कोटोके, पृष्ठहरू ५ र ४

उपदेशहरू बढीमन्दा बढी ख्रिस्तान आदर्शहरू र रीतिहरूमा आधारित थियो मौलिक ब्रह्मो समाजको एउटा वेग्लै शाखाको रूपमा सामने आयो । वास्तवमा त्यहाँ एउटा विभाजन आएको थियो । १८६६ मा प्रथम मौलिक ब्रह्मो समाज, आदि ब्रह्मो समाजको रूपमा अधि आयो । केशवचन्द्र सेनको शाखा नवविधान शाखा कहलाइयो । त्यस ताकका महान बुद्धिजीवीवर्गले भारतका अन्य स्थानहरूमा पुनःगठित धार्मिक सम्प्रदायहरूको गठन गरे, जस्तै पश्चिममा प्रार्थना समाज, उत्तरमा आर्य समाज औ दक्षिणमा थियोसौफिकल सोशायटीको स्थापना गरिए । ब्रह्मो समाजबाहेक बंगालमा श्री रामकृष्ण परमहंसजस्ता महान व्यक्तित्वमा आधारित रामकृष्ण मिशनेरीहरूले धार्मिक उपदेशहरूको एउटा वृहत क्षेत्र र जनताको सेवा गर्न प्रारम्भ गरे । यो एउटा अर्को नयाँ आकर्षक धर्म थियो । पी सम्पूर्ण नवीन धर्महरूले कुनै विशेषता धर्मलाई निन्दा नगरेर समग्र धर्महरूलाई सम्मान गर्दै जम्मे धर्महरूलाई आफ्नै सहिष्णु धर्महरूमा अलिगन गर्नमा विश्वास राख्दथ्यो ।

भारत-आंग्लीय लेखकहरूको यो पनि एउटा वैशिष्ट्य थियो । कविहरूले अंग्रेजी भाषालाई आङ्गीकार गरे औ प्राचीन योजनामा ढाले । आयरिश, वेल्स, पोलिस र फ्रेञ्च अथवा अन्य अंग्रेजीका लेखकहरूका जस्तै तिनीहरूका आफ्नै देशको भावना थियो तर माध्यम अंग्रेजी थियो । तर भारत-आंग्लीय कविताको विवेचना यो थियो कि यसले 'प्रायशः जीवनको सतह वा वाह्य-छविहरूलाई औ वस्तुहरूलाई कल्पनामा दृष्टिगत गराए । भारत-आंग्ल कविता प्रायः अधिक प्रभावविन नै श्री अरविन्दको कथनलाई उद्घृत गर्नु हो भने, 'काल-तत्व' जो 'अनन्त'-भन्दा माथि उट्दछ' 'भन्ने रहेको छ । भारत-आंग्लीय कविहरूका विषय-वस्तु काल्पनिक, पौराणिक ऐतिहासिक अथवा केवल वर्तमानका अनुभवहरू मात्र थिए । कतिपयले नयाँ खिलौना पाएजस्तै गरेर यो नवीन भाषासित खेले । यो रूप-पक्षलाई तिनीहरूले प्रयोगमा ल्याए अनुकरण गरे औ अंग्रेजी भाषाको प्रयोगमा तिनीहरूले उन्नत बनेको महशुस गरे; तर पर्याप्त मात्रामा कविताहरू यिट्स, डायलन थोमस र अन्यहरूका जस्ता अति उच्च स्तरका थिएनन्, जुनहरूले अंग्रेजीमा लेख्थे तर आयरिश, वेल्स वा अन्य देशहरूका थिए ।

उन्नाइसौं शताब्दिमा पश्चिम र पूर्वको मध्यमा आदान प्रदानको भावनाद्वारा नयाँ बिचारधाराको सम्प्रदाय र संस्कृतिको प्रतिपादन भयो औ केशवचन्द्र सेन यस दलका नायक थिए । उनका असल मित्रहरूमध्ये अधोरनाथ झोपाध्याय थिए, जो विदेशबाट भर्खर फर्केर आएका थिए औ राष्ट्रभक्तिको चाहसित मिश्रित सुधारहरूका अभिरुचिलेपरिपूर्ण थियो उनी पनि नवविधान सम्प्रदायका ब्रह्मो बने औ स्वयं ब्रह्मन्द सेनद्वारा दीक्षित बनेका थिए । वरदा सुन्दरी पनि सेन परिवार कै एक निवासी थिइन् । सरोजिनीका माता-पिता त्यसरी भारतलाई जागरण गराउने अत्यन्त सक्रिय दलहरूमध्ये एकसित प्रारम्भमै सम्पृक्त

थिए । त्यो परम्परा, जसको छत्रछायामा उनी हुर्केकी थिइन्, ती समस्त जात, धर्म र जातिहरूप्रति उदार र सहिष्णु थियो । उनलाई अत्यन्त शैशवावस्थादेखि नै पूर्व र पश्चिमको मित्रतामाथि विश्वास गर्न सिकाइएको थियो । जब १८७९ मा उनको जन्म भयो, भारतीयहरूले अंग्रेजीमा लेख्ने स्वयं संवरण गरेका थिए औ अधोरनाथले यो अंशदान आफ्नी पुत्रीलाई सुम्पे । तर अधोरनाथ हैदरावाद गएपछि हिन्दु, इस्लामी र अंग्रेजी संस्कृतिको सम्मिश्रण भएको पृष्ठभूमि थियो । मुल्कराज आनन्दले टिप्पणी गरे कि यद्यपि सरोजिनीले आफूलाई अभिव्यक्त गर्न एक बक्ष्यत्व भाषा र पाश्चत्य शैलीलाई अङ्गीकार गरेकी भए पनि, मलाई उनी गालिब जोक, मीर, हलि र इकबालको परम्परामा मूल हिन्दूस्थानीमै रहेकी प्रतीत हुन्थ्यो, ५ । उनी ब्रह्मो दर्शनको सुदृढ पृष्ठभूमिमा मानवताप्रतिको सहिष्णुता र प्रेम लिएको हैदरावादको हिन्दु-मुस्लिम ढाँचाको एक उपज थिइन् । विशेषरूपले फारसी कविताहरूबाट पनि उनी प्रभावित थिइन् । बहिर्दृष्टिमा पनि उनी नितान्त अंग्रेज थिइन् । 'उनका केही कविताहरू बहिरागत भावुक उच्चारणहरूमध्य केही बढी छन्, जो एक अंग्रेज जसले सुनेको आधारमा पूर्वलाई जानेका दख्खु बाट आएका हुनपर्छ', भनी एक आलोचक भन्छन् । तर, भलाई लाग्छ, सरोजिनी जीवित रहिन् औ भारतमा रहेकीमा अत्यन्त प्रमुदित थिइन् । निःसन्देह उनले ढोलक = मैजिराको कम्पन, लोक-गीतहरूका लयलाई अनुभव नगरेकी भए; उनले पथ-पसलेहरूका चिच्याहट र विशाल नदीहरूलाई पार गर्ने सरल नाविकको दर्शनलाई नसुनेकी भए; यदि उनले साँप नचाउनेले आफ्नो जादूको बाजा बजाउँदै बसेर उनको अधि कोब्रो साँप नाँचिरहेको वा बाई बेचेहरू र प्रालकी-वाहकहरूलाई नदेखेकी भए, यदि उनले सम्मोहनसित त्यो एकान्त पर्दाजडित संसारको बहिरागत रमणीयताहरूसित बाँचेकी नभए औ अन्त्यमा यदि उनले व्यस समयका महापुरुषहरू, जसका वारेमा उनले लेखिन्, -लाई प्रेम र प्रशंसा नगरेकी भए, उनले यतिका उत्कृष्ट गीतहरू कहिल्यो रचना गर्न सक्ने थिइन् । भारतको यो एउटा रोमाण्टिक दुनियाँ थियो, जसलाई उनले अंग्रेजी पाठकहरूका समक्षमा प्रस्तुत गरिन् औ जसलाई प्रस्तुत गर्नेमा उनले अत्यन्त आनन्द प्राप्त गरिन् । यहाँ एउटा भारत थियो, जसको निम्ति उनी गौरवान्वित थिइन् । एउटा संसार, जसमा उनी परम हर्षित थिइन् औ जसलाई उनले उनले सेवा र प्रेम गर्दै आराधना गरिन् औ यही अति प्रिय-भूमिलाई उनले बाह्य संसारमा व्याख्यायित गर्छिन् । उनले स्वदेशका दोषहरूलाई र यसका अनेकौं न्यूनताहरूलाई सार्वजनिकरूपमा प्रकाश गर्ने कुरामा विश्वास गर्दैन थिइन् । उनले किन गर्ने थिइन् र ? उनका निमित्त कविता सौन्दर्य थियो—जीवनका यथार्थवादी कुरूप विरक्तिदायक र स्नान अवस्थाहरू मात्र थिएनन् । तिनीहरू जीवनका यथार्थहरू हुन सक्लान्, तर त्यो थिइन्, जसबाट, ले प्रेरणा लिइन् ।

५. इण्डियन टाइटिड इन इङ्लिष, पृष्ठ ८०

५. दि गोल्डन ब्रोथ, पृष्ठ १०२ इण्डो-इङ्लिष पोयट्रीमा उद्घृत पृष्ठ ४२४

जब उनले लेखिन्, भारत एक परजित देश थियो औ अन्य राष्ट्रहरूको सम्मुखमा आफ्नो मातृभूमिको स्थितिलाई उच्च गराउने अभिलाषा सरोजिनीले राखिन् । उनले एकपल्ट मेरी मातालाई भनिन् कि इङ्गल्याण्डले महानता प्राप्त व्यसकारण गरेका हुन् कि कि तिनीहरूले कहिल्यै पनि आफ्ना दोषहरूलाई स्वीकार गरेनन् । हामीले किन गर्ने, जब कि हामीले अझ पनि हाम्रो देशलाई एउटा स्वाधीन र सशक्तदेशको रूपमा निर्माण गर्नुछ भने हामीले चाहिँ के गर्ने ? त्यसैकारण उनले अंग्रेजीमा भारतमा अत्यन्त रंगीन कविताहरू लेखिन् जुनभाषा उनको समयमा आखिर भारतको सरकारी भाषा थियो औ आज पनि तेह्रवटा राज्य-भाषाहरू र एक राष्ट्र-भाषा हिन्दीको साथसाथै संयुक्त भारतीय संघको सरकारी भाषा छँदैछे । त्यसैकारण अंग्रेजी भाषाको भारतीय साहित्य भारतकै एक निश्चित अंग हो । समस्त विदेशी आक्रमणकारीहरू जस्तै इङ्गल्याण्डले पनि भारतको उत्थानमा एउटा भूमिका निभाएको छ । आर्य भाषा संस्कृतलाई समेत प्रथमोप्रथम भारतमा आर्य आक्रमणकारीहरूले नै परिचय गराएका थिए औ अहिले स्वयं भारतीय बनिसकेको छ । ग्रीक, मोगल औ अन्य प्रभावहरू सदैव हामीसित मिश्रित भएका छन् । यसैमा भारतको महानता विद्यमान रहेको छ औ हामीले कहिल्यै पनि हामीसित आफ्नै चिन्हारी गुमाए ता पनि हामी कहिल्यै विदेशी बनेौं । सरोजिनी अंग्रेजीमा स्वाभाविक रूपले वा धाराप्रवाह लेख्ने भारतीयहरूको जस्तो भावना राख्ने एक विश्वस्त सुपुत्री थिइन् । 'भारत-आंग्ल साहित्यले प्रशस्त विषयतागा पनि ऐक्यताको भारतीय दार्शनिक दृष्टिलाई प्रमाणित गर्छ ।'^६

आफ्नो मातृभाषामा नलेखेर अरु भाषामा लेख्ने कविहरू र उपन्यासकारहरूलाई समेत आलोचना गर्ने कुनै पनि सङ्कीर्ण दृष्टिलाई हानिकारक मान्न पर्छ किनकि अनेक नराम्रा कवि हरूले आफ्नै राष्ट्रीय भाषाहरूमा लेखेका छन् औ असल कविहरू जसले अरु माध्यमलाई अपनाएका छन् ।

अनेकौं तथाकथित अंग्रेजी कविहरूले पनि नराम्रा कविताहरू रचना गरेका छन् । बहुधा यो अनुभव गरिएको छ कि अंग्रेजी 'एक साहित्यिक कार्य औ अंग्रजको निम्ति पनि चिन्ताको अविश्राम श्रोत रहने छ ।'^७ अर्कोतिर कतिले यो इङ्कित गरेका छन् कि केही भारतीय हरूले अनेकौं अंग्रेजहरू स्वयंले भन्दा प्रायः अझ विशुद्ध अंग्रेज बोल्छन् । कैयनले यो पनि अनुमान लगाएका छन् कि राजनैतिक मछचबाट अंग्रेजीमा लेख्ने भारतीयहरू बहुधा भारतीय पनि छैनन्-तर मात्र प्रान्तीय र स्वदेश भक्तिका स्तरका छन् । उदाहरणार्थ, हामीलाई भनिएको छ कि पुराना कविहरू, जस्तै सरोजिनी नायडु, श्री अरविन्द औ अन्यान्य अंग्रेजी आचरण र व्यवहारको अति प्रशंसाको भावद्वारा पीडित थिए । 'एउटा मातृभाषाको यो हानितर्फ कुन परिस्थितिले अग्रसर गरायो ।'^८

६. इण्डो इङ्गलिश लिटरेचर इन दि नाइनटिन्थ सेन्चुरी : जोन अल्फोन्सो कल्कला, पृष्ठ १

७. दि श्वान एण्ड दि इगल, पृष्ठ २

८. मोडर्न इण्डियन पोयट्री इन इङ्गलिश, पृष्ठ ५

तर के भारत-आंग्लीय कविहरू अधिक नभए पनि यस्तै सनकद्वारा पीडित थिएनन् र ? यसबाहेक, बंगाली, उडिया, तामिल र हिन्दी औ अन्य यस्तै भाषाका आचरण र व्यवहारहरूको अति प्रशंसाको भावद्वारा पीडित प्रवृत्ति पनि दृष्टिगोचर हुँदछ । कविता यसरी अधिकभन्दा अधिक प्रान्तीय बन्दै जानसक्छ यसले अन्य क्षेत्रहरूतिर यदि योग्य अनुवादद्वारा पुग्नसकेदेखि यो असलकै पक्षमा हुनेछ; तर दृष्टान्तस्वरूप केही भारत-आंग्लीय कविहरूलाई तर उद्घृत गर्ने हो भने अरविन्द वा सरोजिनी नायडुभन्दा अधिक राष्ट्रीय वा स्वदेशभक्त रहन सकेका छैनन्; तर यो पनि स्वीकार गर्नुपर्छ कि ती ससाना कविहरू, जो अंग्रेजीमा कविता रचना गर्नमा संलग्न छन् औ आफैलाई कवि मानिन्छन् तिनीहरूले कविता लेख्न छोडिदिन पर्छ । अंग्रेजी कविताको रचना कसरी गर्न पर्ने हो, कतिपयले त्यसको मार्गदर्शक-सुत्रसमेत जानेका छैनन् ।

अन्ततोगत्वा एउटा राष्ट्र वा भाषालाई मिश्रण गर्दै भारत-आंग्लीय कविता भन्ने नामपर्ची दिइएकोमा हामीलाई आश्चर्य लाग्छ, जब कि सम्पूर्ण कला कुनै अवस्थामा पनि स्वच्छन्द र निर्विघ्न रहन अनिवार्य छ ।

निःसन्देह सरोजिनी नायडु गीतकी चरीले आफ्नो स्वच्छन्दतामाथि सारा प्रतिरोधहरूलाई नरूचाएकीले भारत-आंग्लीय कवितको श्रेणीमा राख्न उपयुक्त देखिदैन । यी सब हुँदा-हुँदै पनि, कसैले पनि यिद्सलाई एक आयसि आंग्लीय कवि इत्यदि भन्न सक्दैन । सरोजिनी नायडु स्वयं मात्र पनि अक समृद्ध र गतिशील व्यक्तित्व थिइन् उसले जीवनको स्वस्थ दृष्टिकोणलाई अपनाएर पीठा र विषादलाई पराजित गराएकी छिनए औ जसले मुश्किलसित अस्वस्थ गतिरोधको कुनै चिन्हलाई प्रकट हुन दिएकी छिन् । के उनले तिनीहरू उसले भारत-आंग्लीय कविता लेख्छन् तर जो अत्यन्त भिन्न छन् उनीहरूकै एक अंगको रूपमा श्रेणीबद्ध हुन रुचाउँछिन् ? बहुधा तिनीहरूले आफैलाई सरोजिनीका 'पुरानो शैली'-का कविताहरू, जसरी तिनीहरू कतिपयले उनका कविताहरूलाई संज्ञा दिएका छन्, भन्दा श्रेष्ठ ठान्छन् । त्यसो भए, सरोजिनी, तरु र श्री अरविन्द औ तिनीहरू सबै, जुनहरूले विभिन्न काव्य सम्प्रदाय र भिन्न समयमा लेखे, लाई रहन दिऔं, तर तिनीहरूलाई कुनै नाम-पर्ची दिएर वा निर्णय सुनाएर उनीहरूको स्वतंत्रताको हनन नगरौं ।

कविता र दर्शन

सरोजिनी नायडुले स्वयंलाई अंग्रेजी लेख्ने एक भारतीयको रूपमा होइन तर अंग्रेजी भाषा उनमा अत्यन्त स्वाभाविक माध्यमको रूपमा उपलब्ध भएकोले अंग्रेजी कविताको इतिहासमा अति शीघ्र कविको रूपमा आफ्नो उपयुक्त स्थान सुरक्षित राखेकी छिन् औ जसको ज्ञानद्वारा उनी विशिष्ट बनिन् । यद्यपि सरोजिनी भारतको निम्ति अपरिचित थिइन्

औं उनले एक विशुद्ध भारतीयको रूपमा आफ्नो देशको सम्बन्धमा कलम चलाइन्, एक स्वदेश-भक्त सुपुत्री जसले आफ्नो देश लाई प्रेमगरिन—औं जो आफ्नो देशको एक अविच्छिन्न अंग थिइन् । यस विषयलाई कहिल्यै पनि बढी महत्व दिएको मानिने छैन; उनलाई अंग्रेजी पाठकहरूले ज्यादै प्रशंसा गरेका थिए औं अंग्रेजी साहित्यमा अद्यावधि उनको स्थान सुरक्षित छ । सत्यप्रतिको उनको सम्मान, विशेषतः उनले लेखेकी केही रहस्यवादी औं लाक्षणिक कविताहरू शीघ्र नै प्रशंसित बने औं उनी 'आक्सफोर्ड बूक अफ इङ्गलिश मिस्टिक वर्स' मा सर्वदा पूज्य स्थानमा जीवित रहने छिन् । यस पुस्तकमा सरोजिनीलाई अन्तर्भुक्त गराइएकोबाट यो प्रमाणित हुँदछ कि वास्तवमा उनलाई एउटा स्थान प्राप्त भएको छ

यस पुस्तकमा संलग्न उनका तीन कविताहरूमध्ये प्रथम छः

आत्माको प्रार्थना

शैशवकालको दम्भमा मै भनें तिमीलाई
अहो, तिमी, जसले निज श्वासद्वारा निर्माण गर्यौं मलाई,
बोल, स्वामी, अनि प्रकाशित गर मलाई
तिम्रा जीवन र मृत्युका अभ्यंतरका निमयहरूलाई ।
गर्नदेऊ पान मलाई आनन्द र पीडा हरेक
तिम्रो अनन्त करले नापन सक्दछ जसलाई
किनकि मेरो अतृप्त आत्माले सुकाउने छ
धरतीका तिर्र औं परम मिठासलाई ।
नदेऊ परमानन्द र विषादको अतिशय आक्रोश मय दुःखको
नरोक उपहार औं वेदना, वाचना गर्दछु म जसको
त्यो अवोधगम्य विद्या अनुराग र जीवनको
अनि रहस्यपूर्ण ज्ञान त्यो श्मशानको ।
प्रभु तिमी दिन्छौं कर्कश र नम्र प्रत्युत्तर
शिशु, म ध्यान दिनेछु तिम्रो प्रार्थनालाई
औं तिम्रो अविजित आत्माले गर्नेछ बोध
समस्त अनुरक्तहंठा र नैराश्यलाई ।
तिमी गर्नेछौं पान गम्भीरतासित हर्ष र कीर्तिलाई
अनि जलाउनेछ प्रेमले अग्निसरह तिमीलाई
अनि वेदनाले स्वच्छ गराउनेछ ग्वालाझै तिमीलाई
परिशुद्ध पान तिम्रा इच्छाका कल्मषहरूलाई ।
यसर्थ तिम्रो परिशोधित आत्मा हुनेछ उत्कण्ठित
यसको अन्ध-प्रार्थनाबाट मुक्तिको गर्न प्रयत्न
औं क्लान्त क्षमाप्राप्त, अनुसरण गर्न

बुझ्नको निम्ति शान्तिको सरल रहस्य ।
'झुकेरम सात गुणा अग्लो उच्चाइबाट मेरो
सिकाउनेछु तिमीलाई उद्दीपक अनुग्रह मेरो
जीवन पृथक गरिएका रंगहरू हुन् मेरो प्रभाको
औं मृत्यु हो प्रतिच्छाया मेरो मुह्यारको ।'

यसको छन्द उनका केही गीतहरूका भन्द अत्यन्त सरल छ । उनका चार समोच्चारित शब्द-समुहका पंक्तिहरू अझ बढी सशक्त छन्, किनकि अन्य केही कविताहरू, जहाँ तिनीहरू प्रायशः एकार्कामथि अति विपूलतासित ढलेका छन्,—भन्दा तिनीहरूका सरलता र उनका अनुप्रासहरू अझ बढी स्वाभाविकरूपले मिलेका छन् । 'आत्माको प्रार्थना' मा निहित रहस्यवाद प्रत्यक्ष छ । उनले वास्तवमा परमात्माको आवाज सुनेकी छिन् । परमात्माले आफ्नो शान्तिको रहस्यको संकेत गर्दछन् । दृष्टि स्पष्ट छ । तर यसले सदैव जीवन र मृत्यु चारैतर्फ वीणा बजाउँछ ।

'आक्सफोर्ड बूक अफ मिस्टिक वर्स' मा समाविष्ट उनको दोस्रो कवितामा सरोजिनीले पुनः अनन्त शान्तिको चाहना गरिँन् जसले उनलाई विश्वको उत्पात र कलहबाट मुक्त गराउँदछ :

मानिस भन्छन् वो विश्व भय र घृणाले परिपूर्ण छ
औं समस्त जीवनका परिपक्व खेतका भूमिले पर्खन्छ
निर्दय नियतिको त्यो हैसिया व्यग्र ।
तर म, प्रिय प्राण, हर्षित छु कि जन्मेको थिएँ म
मास्तिर उक्लदै गएका अन्नका गराहरूबाट जब
हेर्छु तिम्रो प्रातः कालको स्वर्णिम पंक्षीहरू म ।
विश्वको अभिलाषा र अभिमानको किन गर्ने मैले वास्ता
कसलाई याह छ चाँदीका पंखहरू जो चिप्लन्छ र दिन्छ मन्द प्रभा
घरतिर फर्किरहेका परेवाहरूका तिम्रा ती सन्ध्याकालका ?
विश्वका विपूल कान्तिको म के गरिरहूँ याद
जो स्वप्न देख्छ गोघुली अन्न-भण्डारमा तिमीदिन्छौं आशिर्वाद
मधूर सन्नाटाहरूका कोमल पहिवाका नालाहरूको साथ ?
मन म के अदृष्टकोमूढ पूर्व-सूचनामा ध्यान दिइरहूँ
अथवा चर्चित एकाकीपन र विषादको त्रास लिइरहूँ
वा चिहानको त्यो पौन र कल्पित कथाको भय म लिइरहूँ ?
किनकि मेरो प्रमुदित हृदय तिमीसित मदमत्त र सिक्त छ
अहो, जीवन्त हर्षोन्मादका अन्तरतमको मद !
अहो, अनन्त-कालको आत्मीय मार-तन्त्र !

बिम्बहरू सजीव छन् औ सरोजिनीले आफ्ना झ्यालबाट बाहिर हेरिरेकी औ मास्तिर एउटा संसारमा अनन्तकालको सार-तत्वको मदमस्त भएर औ चुर्लुम् भिजेर स्वर्णिम पल्कीरूसित उडिरहेकी हामी देख्न सक्छौं । यहाँ एउटा इमान्दा कविता छ, जसले सरोजिनीलाई महान अंग्रेजी रहस्यवादी कविहरूको अत्यन्त भित्री तहमा पुऱ्याउँदछ । हामीलाई यदि मात्र खेद छ कि उनले यस्ता कविताहरू साह्रै थोरै लेखिन् ।

पञ्च-विराजित बुद्धप्रति

भगवान बुद्ध तिम्रो पञ्च-सिंहासनमा

प्रार्थनका नयनहरू र उठाइएका करहरूको साथ

स्थिर र अन्तिम ?

कुन शान्ति, अनपहत-बोध हाम्रो

विनाश गरिदिन मनुष्यहरूको यो ?

परिवर्तनका हुरीहरू निरन्तरचलिरहन्छन्

पथको कोलाहलको वारपार हाम्रो

मोलिका अनागत दुःखहरूले साक्षी दिन्छन्

हाम्रा विषादहरूलाई विगतको

सपनाले सपना नै सृजना गऊछ, कलहले पछ्याउँछ कलहलाई

औ मृत्युले खोल्दछ जीवनका जालहरूलाई

हाम्रा निम्ति अति परिश्रम र उष्णता

निष्फल रहस्यहरू हाम्रा अभिमानका

अति उत्साही शिक्षाहरू पराजयका

बिलम्ब गरिएका फूल र फल स्वीकार नगीरएका

अति श्रेष्ठतासित विजित तर होइन शान्ति त्यो

भगवान बुद्ध, तिम्रो पञ्च-सिंहासनको ।

हाम्रा निःस्सार हातहरूबाट खोज्छौं हामी प्राप्त गर्न

अम्य अभिलाषा हाम्रो

भविष्यवक्ताका शिखरहरूलाई हासिल गर्न

विश्वाससित जो दुब्र पाउसित थकित छजो

तर विजय गरिने छैन, न कि कायम नै

हाम्रो आत्माको स्वर्गोन्मुखी श्रुधालाई ।

भ्रामक र सुदूर, समाप्ति त्यो

अझ हामीलाई प्रलोभन दिन्छ संकेत दिँदै उडानसित उसको

अनि समस्त हाम्रा अनित्य क्षणहरू छन् जो

कार्यकाल एउटा अनन्तको ।

कसरी हामी प्राप्त गर्न सक्छौं महान र अज्ञात त्यो

निर्वाण पञ्च-सिंहासनको ।

'आक्सफोर्ड बूक अफ इङ्गलिश मिस्टिक बर्स'-मा प्रकाशित यी तीनवटा कविताहरू उनका पूर्व प्रकाशनहरूबाट संकलन गरिएका हुन् जो मात्र प्रतीकवादी वा रहस्यवादी छैनन् जो सरोजिनीले लेखिन् । वास्तवमा, उनका तीनवटा क्षीणकाय पुस्तकहरू जीवनका गहन दर्शन औ पारलौकिक दृष्टिद्वारा बहुधा ओतप्रोत छन् । बेलायतमा रहँदा उनी साइमन, गोसर व्यास समयका अन्य कविहरू र आलोचकहरूका सम्पर्कमा मात्र आइन्नु तर 'राइमर्स क्लब' (Rhymer's Club)-का अनेक सदस्यहरूसित पनि सम्मिलित बनिन जहाँ शायद उनले निर्दोष शब्दहरू प्रयोग गर्न सिकिन्, किनकि उनले निश्चितरूपले 'मौखिक र तकनीकी उपलब्धि, मुहावरा र लवात्मकतामा पाण्डित्य हासिल गरिन्, जो नभएको भए उनले आफ्नो अन्तदृष्टि र अनुभूतिहरूलाई, मधुर कविताहरूमा परिणत निर्मा समर्थ हुने थिइन् ।' वास्तवमा, राष्ट्रभक्ति र स्वतंत्रताको प्रदेशतर्फका उनका अनेकौं तीर्थ-यात्राहरू, अन्तर्दृष्टिहरू, प्रणय, विश्वास र सपनाहरू थिए । यी रहस्यमय क्षणमा लेखिएका स्वतःस्फूर्त औ अल्पत अनुक्त अनुभूतिहरू छन्, जुन बेला सरोजिनीलाई आफैबाट बहेका शब्दहरूले अन्यत्र बहाएका थिए । उनले एक काव्यगत विचारको क्रमागत परम्परा निर्माण गरिन् । उनले 'गीतको संक्षिप्त गीथली उडानहरू' रचना गरिन् अनि यसैमा उनी अत्यन्त सफल बनिन् । जब उनले 'भग्न' (The Broken Wing)- का 'देवालय' (The Temple) र 'प्रणयको तीर्थ यात्रा' (Pilgrimage of Love)- मा मानवीय र दैवीप्रेम लाई सम्मिलित गराउने प्रयास गर्दै एउटी नारीको परम आत्मा-परिणाममा स्वयंलाई समर्पण-गराउँदै, कुनै दार्शनिक संयोजना प्रस्तुत गर्ने प्रयत्न गरिन्, उनले पाठकहरूलाई विश्वास दिलाउन सकिन् । अधिबाटै दर्शाए झैं उनका मानवीय अनुरागहरू अत्यन्त हठी हुन तत्पर छन् ।

उनी मृत्युको इच्छालाई निरन्तर अभिव्यक्त गर्छिन् तर त्यसभा पर्याप्त गहिरो छैन, उदाहणार्थ इलियटको 'जेरान्टियनमा' जस्तो ।

उनका शब्दहरू सम्भाषणका रूपमा छन् । उनले आफ्ना पाठकहरूलाई विश्वासमा लिन्छन् । मृत्युसितको संवादमा यस्ता चित्रहरू खिंच्छन् सरोजिनी असफल बनेकी छिन् । उनले आफ्नो बिगतलाई 'उद्देश्य', बिना 'निरर्थकता'-मा व्यतित गरेकी छिन् तर उनले यसलाई स्वीकार गर्दिन् औ 'निर्धारित कार्य' पूर्ण गर्ने निर्णयमा छिन् । एकपल्ट जब गोखलेले उनलाई सोधे कि किन उनका समस्त अपतनशील चम्किलोपनभिन्न स्थायी उदासीनता विद्यमान छ ? यो यसकारण हो कि उनी 'मृत्युको यति निकटमा आएकी छिन् कि यसका छायाँहरू अझ पनि तिमीमा टाँसिरहेको छ' । उनले प्रत्युत्तर दिइन्, 'होइन, म जीवनको यति समीपमा आएको छु कि यसको ज्वालाहरूले मलाई जलाएका छन् ।' तर

त्यो सजीव तस्वीर जो टी. एस. इलियटले यति सहजतासित चित्रण गरेका छन् यसमा उपलब्ध छैन। सरोजिनीका गीतका उद्गानहरू सदैव कुनै न कुनै कारणवश कहिल्यै पनि जीवनमा पूर्ण वास्तविक छैनन् यद्यपि जीवनका अपूर्णताहरूमाथि विजय प्राप्त गर्नेउनको आकांक्षा धेरै इमान्दार छ।^१

सरोजिनीका कविताहरू अत्यन्त प्रशंसित थिए। 'दि गोल्डन ग्रेसहोल्ड' प्रथमोप्रथम १९०५ मा प्रकाशित भएको थियो औं शीघ्र क्रममा १९०६, १९०९, १९१८ र १९१६ (दुइपल्ट) - मा हेन्रीमेनद्वारा पुनः मुद्रमा गरिएका थिए। यदि अल्प आयुकी एक भारतीय युवतीद्वारा अन्य भाषामा खुबै बिक्रय हुने कविताको पुस्तक सृजना गरियोस् एउटा साहसिक कार्य थियो। १९०५ मा प्रकाशित भएका कविताहरू उनले सत्रह र एक्काइस वर्षको मध्यमा लेखेकी थिइन्। 'पद्म-विराजित बुद्धप्रति' (To a Buddha Seated on a Lotus) लाई यो पुस्तकबाट 'आक्सफोर्ड बूक अफ मिस्टिक वर्स'- मा अंग्रेजीका महानतम कविहरूको सूचिमा उनलाई अन्तभुक्त गर्दै संलग्न गराइएको थियो। उपरोक्त कवितालाई जब 'दि मोडर्न न्यूज'-मा पुनः प्रकाशित गरिएको थियो, यस युवा भारतीय कविचित्रीहरूलाई अर्को सम्मान प्राप्त भएको थियो। 'दि गोल्डन ग्रेसहोल्ड'-का कविताहरूलाई सम्पूर्णतामा 'रोमण्टिक जुनकिरीहरू नीमका रूखका वारपार नाँचिरहेका' भनेर मात्र छाडिदिएका छैनन्। अधिबाटे बताइएझैं बेलायतमा ती कविताहरूको श्रेष्ठ निरूपणहरू गरिएका थिए। त्यस समयका महान कविहरूले पनि यी विलक्षण र स्वप्नशील भारतीय कुमारीका कवितालाई प्रशंसा गर्नबाट विमुख थिइन्। एक आलोचकले भनेका छन् ती तस्वीरहरू पूर्वका छनए सत्य हो; तर तिनीहरूमा केही यस्ता तत्वहरू छन्, जो मौलिक रूपले मानवीय छन् जसबाट यो प्रमाणित भएको प्रतीत हुन्छ कि श्रेष्ठ गीतले पूर्व वा पश्चिम केही जान्दैन। कविहरूले मुद्रित पृष्ठमा यो संसारलाई प्रस्तुत गरे जस्तै सरोजिनी नायडुले लेखनमा पूर्णरूपले आफ्नो संसार र आफ्ना समयहरूलाई पूर्णरूपले प्रयोगमा वयाइन् र सफल बनिन्। तर यो जीवनका कठोर यथार्थहरूभन्दा ब एउटा रोमान्सको संसार थियो, यद्यपि उनले अनेक प्राणान्तक रीतिहरू र घटनाहरूलाई आफ्ना विषय वस्तुहरू तुल्याएका छन्। जी. बी. यिट्सले उनलाई 'विशुद्ध रोमण्टिक' भने, एडवर्ड थोमसले भने 'उनलाई प्रचुर मात्रामा विशिष्टता प्राप्त छ' औं जब 'दि बर्ड अफ टाइम' १९१२ मा प्रकाशित भयो, उनले भने, उनले 'अर्को समालोचकले दृढतासित भने, उनले पृष्ठभारी ताराहरू जस्तै स्मरणीय मुहावराहरू छर्छिन्, तथापि कविताको अंतरंगमा सौन्दर्य कसरी सज्ज्य गर्नपर्छ, त्यो जान्दछिन्, अनि उनी एक भारतीय एलिजाबेथे ब्यारेट थिइन्।'^२ यिनीहरू छापाका अक्षरहरू मात्र होइनन् तर साँचो प्रशंसा हो। सरोजिनीको कविताहरू डेनिस स्टोल, इ. एम. फोस्टर, हर्मन आउल्ड र गाउसवर्थले पनि रूचाएका थिए।

२. इन्डियन राइक्स इन इन्डिया पृष्ठ. १७६

सरोजिनी भाषा स्फटिक जस्तै स्वच्छ छ। धेरै स्पष्टीकरणहरूको आवश्यकता छैन। एक बालकले पनि तिनीहरूलाई पढ्नु औं बुझ्न तक्छ। तर त्यो बालकले भारतीय चन्द्र र सूर्यको तल्लिर बाँच्यो। यस प्रकारसित सम्पूर्ण स्पष्ट छ। सरोजिनीले कुनै स्थितिमा पनि यूद्ध प्रयास गर्दिनन् औं व्यसैकारण उनले कहिल्यै जर्जियन सम्प्रदायभित्र उपयुक्त बन्न सकिनन् जसले आफ्नो अत्यन्त उनपुक्त लेखन सबै पुकारका छन्द र लयलाई औं स्पष्ट चेतना चित्रहरूलाई समेत अवरोध गरेका छन्। जर्जियनहरू, जसले आफ्नो नवीन काव्य-सम्प्रदाय १९११-१२ मा प्रारम्भ गरे उनीहरूले रेनेसाँ वा रोमण्टिक युगहरूको अर्कै नवीन काव्य-युगको प्रवर्तन गर्ने इच्छा गरे। तिनीहरू विक्टोरियन र एडवर्डियन कविताहरूको एक चेतनाशून्य अनि रूढिवादी अवधिको पछि यस पुनः जर्जियनहरू स्वप्नहरूका स्वप्नदर्शी तैपनि भिए अनि यस भावमा सरोजिनी निश्चय पनि यस काव्य-सम्प्रदायका एक सदस्या प्रमाणित हुन्छिन्। विशौ शताब्दिको दोस्रो दशकमाथि नयाँ कविहरू का निम्ति, जुनहरूमाथि प्रथम विश्व-युद्ध व्यस बेलासम्म घटित भएकै भिएन, जब कि यो सम्प्रदायको स्थापना भएको थियो, त्यो समय वसन्त ऋतुको थियो, 'वायु ताजा छ औं बिहान सात बजेको बेला छ'। त्यो अस्त-व्यस्त भविष्य यी युवा गायकहरूमाथि चकनाचूर भएर खसेकै थिएन। विनाशको युग व्यतित भइसकेको थियो, प्रतीकवादीहरू उनीहरूका रूपण पारलौकिक अन्तदृष्टिहरूसितै विलुप्त भएका थिए। एब नव-जीवन र नव-युगको सृजना गर्नु थियो। उनीहरूले लार्क र नाइटिंगेलहरूका बिषयमा गाए। भारतमा पनि एउटा स्वच्छन्दताको एक नवीन प्रवृत्तिको उदय भइरहेको थियो। सरोजिनीले यो वासन्ती संसार अधिबाटे प्राप्त गरेकी थिइन्। उनले निश्चितरूपले एउटा नयाँ प्राच्य साथसाथै अंग्रेजी ढाँचाको कविता सृजना गरिन्। यस नवीन शैलीसित, जो प्रत्येक साँचो कविलाई साँचो छ; उनले एक नवीन काव्य-धारा सृजना गरिन्। त्यो संसारमा, जो अब कटपूर्ण, कुरूप र अरोमण्टिक औं अति कठोरतासित यथार्थिक थियो, यो आनन्ददायक औं निरन्तर आनन्द दिइरहने बिषय थियो। एक अंग्रेज समालोचकले उनलाई सारीमा रहेको आधुनिक आर्नेल्ड भनेर मात्र छाडिदिन्छन्, जसलाई एक भारतीय आलोचकले प्रश्न गरे, 'के मैथ्यू आर्नेल्ड एउटा फ्राक वा स्कर्टमा कम असम्बद्ध देखिँदैनन् र?'

शायद सरोजिनीलाई बेलायतमा उनको प्रसिद्धि हुँदा-हुँदै पनि अझै एउटा भारतीय विचित्रता, जसले अंग्रेजी साहित्यमा स्वान ओगट्ने कोशिश गरिरहेको छानिएको थियो, औं जेम्स ज्याइस, यिट्स, सिन औं केसी, फाकनर औं अन्य आयरिस वा अमेरिकन लेखकहरूसित तुलनामा राखियो; उनले कहिल्यै पनि तिनीहरूका आयामहरूमा पुग्न सकिनन् वा युगानुकूल चिन्ता-द्वाराको सृजना गरिनन्। उदाहरणार्थ, यिट्स जो किञ्चित प्रतीकवादीहरूका कृदिहरूलाई अनुसरण गरे। तर प्रतीकवादको साथसाथै विक्टोरियाकालीन पश्चातको अधोपतन आयो औं सरोजिनीले निश्चितरूपमा कहिल्यै पनि सचेततासित यी चिन्ता-धाराहरूलाई अनुसरण गरिनन्, न कि निराश यथार्थिक मनुष्य-विद्वेषी आत्म-

समर्पणको स्थितिमा त्यस युगका अस्तव्यस्त दुर्घटनाहरूमा आधारित जर्जियनहरूको लेखन स्वच्छन्दता थियो, -लाई नै पढ्याइनु, तर यसको अपेक्षा भारतका आफ्नै वैचारिक-क्रान्तिहरू औं आफ्नै कलहकारी प्रलयहरू थिए । 'यसले आफ्नै रेलमा अधि बढेको आभास हुन्थ्यो, जसरी इञ्जिनले कर्तव्य-परायण बनेर त्यही मोड रो घुम्तीहरूमा यलसित अधि बढ्छ'¹ जो अंग्रेजीका निमयहरूका निम्ति आवश्यक थियो ।

सरोजिनी नायडुका निम्ति ग्रहण गर्नलाई पूर्वका पौराणिक औं देवीदेवताका कथाहरूको एउटा समृद्ध भूमि थियो; तर उनले कहिल्यै पनि बर्णनात्मक कविता लेख्ने प्रयत्न गरिनन् । उनले केवल आफ्ना पाठकहरूलाई आनन्दित तुल्याउन र मोहित गराउन आफ्नो अनुपम ढंगमा गीतहरूमा भारतलाई प्रस्तुत गरिन् । उनका बाम्बारका आवृत्तिहरूले विशेषरूपले पालकीबाहकजस्तो उनका लोक-गीतहरूमा आधारित लोकप्रिय गीतहरूले आफ्ना श्रोतहरूलाई बहुधा आनन्दतिरेकहरूमा प्रन्याएका छन् ।

बहुधा हामी आँप र नरिवलका वृक्ष-धाटिकाहरूको बीचमा लुकिरहेको गाउँबाट नगाडा बजाइएका कम्पन वा अझ बढी मृदंग र तबलाको मिश्रित वादनलाई सुन्छौं । मधुवाहरूका समूह तिनीहरूका गाउँमा व्युँझिसकेका छन् औं नदीतिर जानलाई आग्रह गरिएको छ । शायद तिनीहरू एउटा भोज वा विवाहमा सम्मिलित भइरहेका छन् औं तिनीहरूका व्युँझाइसितै नगाडाको ध्वनि पनि व्युँझन्छन् :

कोरोमण्डलका मधुवाहरू

उठ, भाइहरू हो, उठ, व्युँझिरहेका आकाशहरूले प्रार्थना गर्छन्

आलोकलाई प्रभातको,

प्रभातको वाहुमा निद्रित पवन ढल्किरहेछ

भर-रात रोएको शिशुजस्तो,

आऊ, किनारबाट हाम्रा जालहरू उठाऔं

औं हाम्रा तटहरूलाई युक्त गरौं,

ज्वारभाटाको उफ्रँदै आउने धन पक्रनलाई, किनकि

माही नदीका पुत्रहरू हौं ।

व्यसपछि उनले ग्रामीण झोपडीहरूभित्र चियाउँछिन् औं आफ्नो झुलर-गीत गाउँछिन् :

कुञ्जहरूबाट मसालाका,

खेतहरूमाथि धनका,

वारपार कमल श्रोतको

म त्याउँछु तिप्रो निम्ति

चम्किरहेको शीतसित

एउटा सानो सपना प्यारो ।

ग्रामीण रीतिहरू यस्ता उत्कृष्ट समाना गीतहरूमा चित्रित छन्, जो शीघ्रतासित एकान्तिक घरहरूका पर्दाजडित गोप्यतातिर घञ्चन्त :

एउटा कोहली हेम्माको हाँगाबट बोल्छ

कुहू, कुहू, कुहू, कुहू

झटपट गर कुमारीहरू हो, झटपट गर बाहिरिन

बदुल हेमम्मा वृक्षका पातहरू

बेहुलीको परेलाको निम्ति टीकाको जस्तो रातो

औं ओँठहरूका निम्ति जो सुन्दर छन्, पानको रातो

तर लिलीजस्ता औंलाहरू र पाउका निम्ति

त्यो रातो, हेम्मा वृक्षको त्यो रातो ।

उनका बहुधा दोहोत्राईने उदासीनता रहँदा-रहँदै पनि, वसन्त सार्थै पवनमा व्याप्त छ औं फूलहरू, रंगहरू औं वसन्तका सुगन्ध अथवा वर्षति भर्खरै नुहाइदिएको एउटा पृथ्वी विद्यमान छ ।

उनको कल्पना भारतसित वा फारसीसित समान छ, जब उनले 'दि सङ्गस अफ प्रिन्सेस जेब-उन-निस्मा इन प्रेज अफ हर ओन व्युटी' गाउँछिन् ।

उमर खैय्यामले उनका छविहरूद्वारा उनलाई प्रभावित गराए तर उनी फारसी वा उर्दुका विदुवी थिइन् औं बाम्बार इस्लामी जगतका छविहरूलाई भित्र्याउँछिन् ।

तर सरोजिनीले फारसी, उर्दु वा हिन्दी कविहरूले जस्तो गहन दर्शनको संरचना गर्नको सहा, केवल काव्यगत श्रोतहरूको कोशगृहबाट समृद्ध रूपकहरू र उपमाहरूसित मात्र आफैलाई सन्तुष्ट तुल्याइन् । उनका लिलीप्रतिका सुन्दर पंक्तिहरूले उनका अत्यन्त उत्कृष्ट पंक्तिहरूमा एउटामा चन्द्रमालाई जातिको प्रतीकसित तुलना गर्छन् :

स्वर्गका नीला भृकुटीहरूमाथि जातिको प्रतीक एउटा

जल्दछ पवित्र, गम्भीर, निर्मल बनी स्वर्णिम चन्द्रमा

यो एउटै पंक्ति मात्र पनि यति पूर्ण छ कि यदि पूर्ण छ कि यदि आफ्ना समस्त दिनहरूलाई उनले लेखनमा औं आफूसित उपलब्ध कलाको गहन अध्ययनमा समर्पण गरेकी भए हामीलाई आश्चर्य लाग्छ कि कविताका कुन गहिरोहरूमा गीता लगाउनमा सरोजिनीले समर्न हुने थिइन् ।

सरोजिनीको छन्द र लयात्मकताप्रतिको चेतना प्रायः फर्माप भन्दा अधिक छन्; तर उनले निश्चितरूपले दुवैमाथि पाण्डित्यपूर्ण नियंत्रणलाई अधिकारमा राखिछन् । उनका छन्दहरू देखिनछन् । उनले दुई शब्दसमुहयुक्तप्रथम दुई छोटो र अन्तिम लामो पद भएको

लयको मध्यमा तीन शब्दसमुहयुक्तप्रथम दुइ छोटो र यतिभंग भएको औ अन्तिम र यतिपूर्ण पद भएको लयको मध्यमा तीन शब्दसमुहयुक्तप्रथम दुइ छोटो अथवा यदिभंग भएको औ अन्तिम लामो र यतिपूर्ण मधुर लयमा विरलै त्रुटीगर्छन् । एउटा उदाहरणको रूपमा हामी प्रस्तुत गर्न सक्छौं :

हाम्रा गीतहरू हुन् चमक लुप्त भएका ती शब्दहरूका
हौंसो औ सौन्दर्य धेरै अधि मृत ती नारीहरूका
विगत युद्धहरूका तरवार, श्रीपेच पौराणिक राजाहरूका
अनि सुखी अ सरल औ विषादमय शब्दहरूका ।

सरोजिनीसित आफ्नै विशेषणहरूको एउटा जादुमय पाण्डित्य छ, 'मुहावराको एउटा रलजडित सौन्दर्य औ उनका कल्पनायुक्तप्रवृत्तिको विलक्षण जादु, विशेषणको केवल एउटै चमक, नयाँ विचारहरू र अनुभवहरूको एउटा संसारद्वारा उनलाई प्रकारामय तुल्याएको छ ।'

तर उनले अधिवाटे परीक्षित आफ्नो लेखन-शैलीसितै अत्यन्त सन्तुष्ट रहेकी भान हुँदछ औ यद्यपि उनले 'उटा शैली र विशिष्ट कलको सृजना गरिन्, जो उनका आफ्नै थिए, उनी आफ्ना अत्याधिक निखारिएका ढाँचाहरूसितै सन्तुष्ट रहिन् । उनका विषय-वस्तुहरू समेत क्षणभरमै खण्डित भएर शुष्क बन्छन् औ उनका अलंकृत विशेषणहरू, यद्यपि तिनीहरू एक विषयमा आरम्भका संस्कृत कविहरूका सादृश्यमा आउँछन्, प्रायः अनियन्त्रित बहाउसित अत्याधिक जोड दिँदै, एउटा दृश्य, एक नायक वा नायिका, स एउटा रीति वा धर्म, अनिवार्य विशेषणजस्ता आवश्यकताबिना नै बहुधा छन्दोबद्ध लयको परिपूर्तिको उद्देश्यमा अतिशयतासित समाविष्ट छन् । उनले भारतका पौराणिक कथाकहरूबारे धेरै ध्यान दिइन्; तर जहिले पनि उनले त्यस विषयतर्फ ध्यान लगाइन्, तिनीहरूका वीरत्वपूर्ण अतिशयोक्तिपूर्वक उनले वर्णन गरेकी छिन् ।

जब 'राइटर्स वर्कशाप'-द्वारा 'मोडर्न इण्डियन पोयट्री इन इङ्गलिश'-को सृजना गरे, जो एक पद्य-संग्रह औ एक आधिकारिक संक्षिप्त सारे' हो, यसले १९४६ भन्दा अधिका ६ जना अपवादभूत कविहरूलाई अङ्गीकार गरेको छ । तिनीहरू तरु दत्त, मनमोहन घोष, सरोजिनी नायडु, आर. पी. दत्त, श्री अरविन्द र हरिन्द्रनाथ चट्टोपाध्याय थिए । ती कविहरूले अंग्रेजीमा लेखे, जसलाई तिनीहरूले आफ्ना 'प्रथम भाषा'-को रूपमा चयन गरे, तर भए ता पनि तिनीहरू, जो हामी सबैलाई विदित छ कि विदेशी होइन् तर भारतकै एक अंग थिए; यसको विपरीत तिनीहरू अत्यन्त साँचा भारतीय थिए ।

माथि उल्लेख गरिएको पुस्तकमा, आधुनिक कविहरूलाई यी छ जना अपवादमूलक

भारत-आंग्लीय कविहरूका कविताबारे टिप्पणी गर्ने आग्रह गरिएको थियो । मुहावरा सौन्दर्य र वाक्य-खण्डहरूलाई तुल्या गरिएका थिए, औ पुराना कविहरूको पृष्ठभूमिको विरुद्धमा नयाँ कविहरूद्वारा एउटा घोषणा-पत्र बनाएको थियो । तर यो तुल्या कुनै न कुनै कारणवश छापामा ढाल्नको निम्ति घृणापूर्ण थियो । यो पद्य-संग्रह तुल्यात्मक दृष्टिकोणमा नल्याईकन पनि रचना गर्न सकिन्थ्यो औ म सरोजिनीले भनेकी प्रायः सुन्न सक्छु, 'तर म किन आधुनिक स्तरहरूको अनुरूप लेख्छु । मलाई जस्तो लेख्न मन लाग्छ म त्यस्तै लेख्छु ।'

'आत्मा', 'आध्यात्मिकता', 'विलक्षण गहिराइहरू' अथवा 'अनश्वर' जस्ता प्राचीनतर ढंगका अतिशय च्यचलित शब्दहरूलाई निन्दा गरिएको थियो औ हामीलाई जनाइएको थियो कि ती कविहरूले गुप्त समुदायमा आनन्द लिन्थे, इत्यादि । तर, जब पुराना कविहरूका लेखे, तिनीहरूका भाषा यी 'आत्मालाई उठोरेणा दिने' शब्दहरूका आसपासमा अल्थि एका हुन्थे । तिनीहरूलाई किन एकै छाडि नदिने औ आधुनिक कवितातर्फ झट्ट अग्रसर नहुने ? आखिर औडेन अथवा एउटा पाउण्डलाई प्रशंसा गर्दा कसैले पनि तिनीहरूलाई वर्ड्सवर्थ र टेनीसनसित तुल्या गर्दैन । प्रत्येक कविले अवश्य आफ्नै युगमा र आफ्नै युगको निम्ति कलम चलाउँछ । सरोजिनी-युग 'उटा यस्तो युग थियो, जब कि पूर्वको रहस्यलाई केन्द्रीभूत गरिनपछि भन्ने उनले बोध गरिन् । फेरि हामीलाई अवगत गराइएको छ कि 'कविता ऐंठन पार्ने आवेगको एउटा ऐंठन पार्ने विफोटन होइन, तर नियन्त्रित तनावको अवस्थालाई एउटा परिशोधित चैतन्यको वृत्तिभिन्न एउटा सुकुमार अनिच्छापूर्ण हावभावो एउटा नमुना प्रकाशको परित्यागद्वारा उत्थान गर्न सकिँदैन तर उपयुक्त रीत, श्रेष्ठतासित औ आशयको चेतना-बोधसित प्रयोग गरिनपछि ।'

तर जीवितले मृतलाई निर्देश दिन सक्छ, औ वास्तवमा प्राचीनतर कविता यो तथाकथित त्रुटिहरूमा अति प्रफुल्लित थिए । प्राच्य कवितामा औ ग्रीसेलीसम्ममा पनि उपमा, रूपक र विशेषणहरूको प्राचुर्य थियो ।

कविहरूलाई केवल निर्देशमूलक 'अनिवार्यताहरू'-पछि, ती छ जना पुराना कविहरूका ष्यस्ट आलोचनाहरूको सूचि बनाइयो । श्री अरविन्द एक 'महत्वपूर्ण रहस्यवादी हुन्, सरोजिनी नायडुका 'जुनकिरीहरू' अतीव प्रसिद्ध छन् आर०सी० दत्तका षटपदी चरणका श्लोकहरूलाई स्वागत औ संस्थापित गरिएका थिए, किनकि तिनीहरूलाई 'एवरीमेन्स लायबेरी एडिसन'-मा प्रकाशित गराइएका थिए । तर तिनका शैली सुक्ष्म-बोधमा अपूर्ण औ 'फुहड र हठी' छन् । समग्र कविरूमा एउटा बिहिषट्ट उदाहरणद्वारा साधारण नियमको अनुमान गर्दा हामी बुझ्छौं कि तिनीहरूले 'भारतमा युरोपको सफल पुनःरोदभवको लक्ष्य राखेका थिए', इत्यादि । तर मृतले ब्युँझिउट्न सक्छ हुन् औ तुल्या गर्न र अन्दर देखाउन दिइएको भए 'आधुनिकहरू'-का विरुद्धमा अनेक अभियोग लगाउन पनि सक्थे । उनीहरूले सोध्ने थिए कि नयाँ कविताहरू आखिर केका निमित्त हुन् ? किन

४. स्पिचेस 'एण्ड राइटिंग्स अफ सरोजिनी नायडु, पृष्ठ xviii

५. पी० लाल द्वारा सम्पादित ।

यो अति दुर्बोध र अश्लील समेत छ। उनीहरूलाई भनिने थियो कि दुर्बोध्यतामा नै प्रभाव छ औ प्रत्येक शब्दमा सत्यता र पूर्णता छ। साथै आधुनिक कविहरूले आफ्ना कविताहरूमा निज व्यक्तित्वलाई र आफ्ना युगका समस्याहरूलाई प्रकाशमा ल्याउँछन्। तिनीहरूले 'भावी काव्य र भाषाको अभ्युधानलाई प्रभाव पार्दछ'। आधुनिक कविहरूले हामीसित संवाद गर्दछन् औ काव्यगत नियमहरू लिएर कोलाहल गर्दैनन्। तिनीहरूले कम उमेरका कविहरूका र दृश्यहरूमा आफ्ना कविताहरूलाई अल्झाएर मात्र लेख्दैनन्। तिनीहरू विप्लवी संत्रास, अनिश्चयता र असुरक्षाको एउटा कठोरतापूर्ण यथार्थिक युगमा जिएँदछन्। 'अंग्रेजीमा आधुनिक भारतीय कविता' (Modern Indian Poetry in English) मा विश्लेषण गरिएका छ जना भारत-आंग्लीय कविहरू पूर्णतः भिन्न कालमा बाँचेका थिए औ हामी उनीहरूलाई उनीहरूका कविताहरूका निमित्त धन्यवाद नदिई सक्दौं, जसले भारतमाथि एउटा स्थायी छाप छाडिराखेका छन्।

सरोजिनीका उपमाहरू सारा एक स्वप्न-जगतका छन्-बहुधा उदासीन मात्र। उनका अतीत र वर्तमानका आरम्भिक कविताहरूमध्ये एकमा उनले अतीतलाई एउटा पहाडी गुफासित तुलना गरेकी छिन्, जहाँ तस्वीरहरूका स्मृतिहरू निहीत छन्। उनको आफ्नै अतीततर्फ दृष्टिपात दिँदा, सन्यासीहरूका गुफाभन्दा बढी उच्च अज्ञालिका नै हाम्रो दृष्टिमा पर्न आउँछ, किनकि उनले जब यी कविताको रचना गरिन्, त्यस बेला उनी एउटा बालिका नै थिइन्। वर्तमान, एउटा आत्मा हो, जो अस्थिरता, प्रचण्ड आशा र संशयको सन्तापमा खडा छ औ भविष्या, 'अचूत नियती लिएकी नववधु सदृश' छ। साथै जब उनी अत्यन्त कम आयुकी थिइन्, उनी मृत सपनाहरूबारे गाउँछिन्—'प्रिय सपनाहरू, जसले भस्मीभूत हुनैपर्छ, किनकि तिनीहरू मरिसकेका छन्। आफ्ना कविताको सृजना गर्दा उनी दकित पनि छिन्। उनी संसारदेखि पलायन गर्न चाहन्छिन्; तर 'विश्वको विवाद' यसको भीडको कलहसितै, अवश्यम्भावी छ। यी समस्त विषादसितको सन्दर्भहरू औ मृत सपनाहरूले हामीलाई यो बोध गराउँदछ कि सरोजिनीसित दोहोरो व्यक्तित्व थियो। एउटा संसारको उर्कुल्ल उपभोगको, किनकि उनी उत्साहपूर्ण थिइन् कमसेकम वाह्यरूपमा सम्पूर्णपले जीवनको उपभोग गरिन् औ अर्को एक उदास रोमाण्टिक अनवेषक, जसलाई प्राप्त गर्नमा उनी कहिल्यै पनि सक्षम बनिनन्, अनि जो काल्पनिक सपनाहरू अथवा अन्दरावलोकनपूर्ण उत्सुक विचारमा परिणत बने। खराब स्वास्थ्यले उनलाई सदैव पद्मयाइहेको भान हुन्यो किनकि उनको वेदना र मृदु स्वभावको झलक बेलायतमा उनी अल्प-वयसकी छँदै पाइएको थियो। तर उनी सदैव 'गीतको वेदनाद्वारा जीवनको वेदना'-लाई पराभूत गराइनमा समर्थ रहेकी थिइन्। 'जंगलमा' शीर्षक आरम्भका कविताको सन्दर्भमा 'इण्डियन सोशियल रिफार्मर'-ले १९०२ मा लेखे कि यो काव्यगत सौन्दर्यले परिपूर्ण छ औ यस्तो प्रतीत हुँदछ कि कमसेकम तरु दत्तको एक उत्तराधिकारी प्राप्त भएको छ अनि एउटा यस्तो पनि कि

'जसको कवित्व-शक्ति एउटा रोगग्रस्त कोपिलाको भन्दा उच्चतर उडानहरूको निमित्त समर्थ छ। यी पंक्तिहरूका सदा साथ रहने रूपगताले केवले तिनीसित, जसलाई प्रकृतिले अन्तर्दृष्टि र दिव्य सामर्थ्याद्वारा सम्पन्न तुल्याएको छ,—सम्बन्ध राख्छ।' जब यी शब्दहरूले कविका गुणहरूको अत्युक्तिको साथ व्याख्या गर्दा-गर्दै पनि, सरोजिनीका कविताहरूमा एउटा अदभूत मुर्च्छनाजस्तो विशिष्टता, एउटा रहस्यपूर्ण पारलौकिक र पारमार्थिक विशिष्टता विद्यमान छ, तर ती स्थिर छैनन् तिनीहरूका झलक यत्रतत्रका पंक्तिहरूमा मात्र दृष्टिगोचर हुँदछ—प्रायः विशिष्टताका नीललोहित रंगका दागहरू, जसले अन्य अधिक रूढीवादी र दुर्बल पंक्तिहरूलाई विलुप्त तुल्याउनतर्फ प्रवृत्त हुँदछ।

उनको 'श्मशानको रहस्यपूर्ण ज्ञान'-अन्वेषणको निमित्त पीडा वा विषादलाई नअँगाली हुँदैन। परमात्माले उनको प्रार्थनाको प्रत्युत्तर दिँदछ औ 'समस्त अनुरक्तआनन्द र विषाद'-तर्फ उनलाई प्रवृत्त गराउनेछन्। उनले हर्ष र यश, प्रणय र वेदनाको बोध गर्नेछ। तर आत्माको यो द्वैत-अवस्थाले सरोजिनीलाई वास्तविक रहस्यवादी हुनबाट पछिल्लिरिर्वेच्छ—उनले सपनाहरूको प्रदेश—चाहे त्यो दैवी होस् वा नहोस्—तर्फ उडान भर्दछिन्, औ जीवनतर्फ यसको अनित्य दुःखहरू र आनन्द-हरूको अनुभूति गर्दै पछिल्लिर पुनः फिर्दछ। यो त्यही द्वैत-अवस्था हो, जसले सरोजिनीलाई अनुरागी ज्वाला र पारमार्थिक ज्ञान तर्फको तृष्णाको कारणको पत्तो लगाउने सार्थक्युक्त अति गहन स्वभाव-सम्पन्न तुल्याउँदछ, जो उनीभित्र सदा प्रस्वलित रहेको आभास पाइन्थ्यो, अथवा सदैव निर्झरिँ प्रवाहित आफ्नै शब्दहरूको उन्मादले तिरोहित रहेका गीतहरूको साधारण काव्य-गायिकाको रूपमा स्वीकार गरेकर मात्र वसै छाडिदिन हामीलाई लगाउँदछ।

'अनन्त शान्तिलाई प्रणाम'-मा यो द्वैत-अवस्था बलवती रहेको छ; एकातिर संत्रास, घृणा र 'निर्यय नियति' औ अर्कोतिर सरोजिनी अत्यन्त हर्षोन्मादमा चिच्याउँछिन् :

तर म मधुर आत्मा, हर्ष मनाउँछु स्वयंले जन्मलिएकीमा,

जब खेतका गराहरूबाट मास्तिर उक्लिरहँदा

निहारें मैले विहंगहरू स्वर्णिम तिम्रो विहानीका।

यहाँ उनी टेगोरसरह छिन्, जसले एउटा मुहुर्तको प्रकाशमा अनन्य प्रकट भएको देखे; तर सरोजिनी संसार र यसको पूर्वअवधारणाहरूतर्फ अत्यन्त शीघ्रतापूर्वक फर्कन्छिन्।

शायद यो त्यही द्वैत-अवस्था हो, जसले सरोजिनीलाई महानतम कविहरूको मध्यमा स्थान खोज्न दिँदैन। उनमा रहस्यमय औ उच्चकोटिका कविहरूको निष्ठाको अभाव देखिन्छ अनि यति हुँदा-हुँदै पनि उनी वर्ष-वर्षान्तर जीवित रहेकी छिन्।

तरु दत्त, जसले आफ्नो विचारलाई वास्तविकरूपमा परिपक्वता प्रदान गर्न नपाईकने काल-कवलित बनिन्, उत्कृष्ट र अत्यन्त अमर-काव्यहरू रचना गरिन् अनि सरोजिनी जसलाई लेखनको निमित्त जीवन-काल उपलब्ध थियो तर सुन्दर मूल्यका केही

कविताहरू लेखेपछि अबरुद्ध बनिनु, यो दुइमा एउटै सादृश्यता यही छ कि दुवै भारतीय नारी थिइन् औ दुवैले आफ्नो लेखनको माध्यम अंग्रेजीलाई चुने । तरु दत्तका दुःखान्त घटना, यदि उनले अधिक आयुसम्म जीवित रहेकी भए 'के भएको हुन सक्थ्यो' भन्ने तथ्यमा निह्रित छ औ सरोजिनीको चाहिँ स्वयंको लेखनमा ३८ वर्षको उमेरमा अवरोध ल्याए, सार्वजनिक सम्बोधन र राजनीतिमा आफैलाई लीन गराउनमा छ । एकातिर तरु दत्तले सदैव शिखरतर्फ उक्लिरहने काव्यगत महत्वको अशेष सम्भावनाहरूलाई अस्वीकार गरिएको छापलाई छाड्दछिन् किनकि उनी अंग्रेजी, फ्रान्सेली र संस्कृतमा पारंगत थिइन् औ एक सौँचो कविको आत्मा लिएकी थिइन् । अर्कोतिर हामीसित यो प्रभाव छ कि सरोजिनीले १९१७ मा परिपक्व अवस्थालाई प्राप्त गरेकी थिइन् औ यो पनि कि अन्य वृत्तिहरूले गर्दा अथवा उनी स्वयंको बोधद्वारा कि उनले आफ्नो पुरानो शैलीबाट नवीन काव्य-धारातर्फ अग्रसर हुन सक्तिनन्, अथवा उनको आफ्नै कवित्व-शक्तिले उनलाई रिक्त तुल्याएको थियो औ उनलाई कुनै पनि प्रेरणाबाट वञ्चित तुल्याएर छाडिदिएको थियो उनको अझ आकस्मिक अवरोध यस तथ्यबाट पनि भएको हुनसक्छ कि उनका कविताहरूको झुकाव वालिकावत् हुनतर्फको थियो औ अब लगभग ४० वर्षको आयुमा, उनले अनुभव गरिन् कि उनले यो शीति-प्रवाहहरूलाई परित्याग गर्नपछि अधिक सारपूर्ण केहीतिर अग्रसर हुनपछि, जसलाई उनले वास्तवमा कार्यरूपमा परिणत गरिन् ।

यी दुइ कवियित्रीहरूको बीचमा अर्को सादृश्यता यो थियो कि उनी हरू दुवैका प्रतिभू एडमण्ड गौस थिए । दुवैका निम्ति उनले प्रस्तावना लेखे । सरोजिनीले स्वीकार गरेकी छिन कि गौसले 'प्रथम उनलाई कविताको स्वर्णिम द्वार देखाए', औ तरुका सम्बन्धमा गौसले भने, 'हाम्रो देशको साहित्यको इतिहास जब लेखिने छ, त्यहाँ यो विदेशी कोमल गीतको फूलप्रति उल्लसित एक पृष्ठ अवश्य रहने छ' ।

तरु र सरोजिनी दुवै सरल छन् तर अधिल्ला अझ बढी स्वाभाविकको साथसाथै अझ परिपक्व छन्, पछिल्ला लौकिक छन् औ साथसाथै गीत गाउँछिन् । तरुले विश्वलाई आफ्नो व्यक्तिगत वेदना र खुशीहरूका बारेमा बताउने प्रयत्न गरिनन्, जुनचाहिँ सरोजिनीलेह आफू अधिक वस्तुपरक कवि हुँदा-हुँदै पनि गरिन् । 'दि क्यासुआरिना टी' जस्ता उत्कृष्ट कविता औ आफ्ना पिताप्रति लेखिएका कवितामा तरुले आफ्ना अन्तरतमका भावहरू मुखरित पारेका छिन, जत्र भने उनले विरलै आफ्नो उदास लघु-जीवनका अवस्था र दुःखद घटनाबारे वर्णन गरिन् ।

प्रकृतिका निरूपणहरू पनि दुवै लेखिकाहरूका भित्र छन् । उदाहरणार्थ, तरुका वृक्षहरूका वर्णन सरोजिनीका भन्दा नितान्त विपरीत छन्, जसले सम्भवल गौसको परामर्शको कारणले गर्दा, कि उनले व्याख्या गरेकी सबै भारतीय हुनेपछि भन्ने सदैव अनुभव गरेकी मान हुन्छ । तरुका निम्ति वृक्षहरू भारतीय हुने गर्छन्—ती वृक्षहरू जसलाई उनी

प्रेम गर्छिन् । सरोजिनीका निम्ति वृक्षहरूको वर्णन एउटा प्राच्य पृष्ठभूमिमा गरिन पछि । तरुले लेखिन् :

कुनै वस्तु पनि तर बढी मनोहर हुन सक्तैन
पूर्व दिशातर्फ झुकेका बाँसका पंक्तिभन्दा
जब चन्द्रमाले तिनीहरूका फाँकहरूबाट हेर्दछ औ
श्वेत कमल परिणत हुँदछ चाँदीका प्यालामा
कोही पनि मुर्च्छित हुनसक्छ सुन्दरताको मदले तर
अथवा निहार्नेछ, निहार्नेछ प्राचीन देवलोकतिर, विस्मयमा ।
सरोजिनी आफ्नो 'चम्पक-क्लासम'मा विलाप गर्छिन्:
तणमणिका फूलका पत्रहरू, हाती-दाँतका फूलका पत्रहरू,
कुँदिएका फूलेका पत्रहरू, हरित पत्थरका,
तिम्रा रमणीय अति सगन्धित मधुरतासित
वन र पाखा औ खुला मैदान वनभित्रका,
चाउरी पर्नु संकुचित हुनुर मुझाँउनुको निमित्त
पूर्व-निश्चित तिम्रो नवशर गौरनको घडिमा ।

एक आलोचक, जससित म पूर्ण सहमत छुइन, भन्छन् कि 'उनको निम्ति प्रकृति खस्तै छ, जस्तो कि टेनीसनको निम्त थियो—मानवीय भवनाको चित्रणको निम्ति एउटा पार्श्व भूमि' । सरोजिनीले कहिल्यै पनि मानवीय स्वभावलाई बोध गर्न र प्रकाश गर्नमा पूर्णतः महत्व दिइन् । तिनीहरू सदैव पुष्प-पत्रदलहरूका, विहंगका गायन र धार्मिक लाक्षणिकताका स्वप्नवत् अस्पष्टताको आवरणले आच्छादित थिए । मनुष्य मात्रले एक जीवित व्यक्तिको रूपमा जगतका आनन्द र संघर्ष हरूमा एवलै जन्मेर आफ्ना बहु-आयामिक धरातलहरूलाई आक्षेप गर्दैन । ती आलंकारिक विशेषण हरूले आच्छादित उफान भरिअका कल्पनाहरू हुन् । औ यी क्षणभंगुर तथापि सन्तोषजनक, उन्मादक, रहस्यमय र आदर्श छन् ।

सरोजिनी नायडुका दर्शन उनका वृत्तताहरूमा अत्याधिक स्पष्ट छ, कहिल्यै नबिसिइने आल्ङ्कारिक अत्युत्तम रचनाहरू, जो हामी जसले उनलाई सुन्ने सौभाग्य प्राप्त गरेका थियौं, सदैव स्मरण गर्न सक्छौं । यद्यपि उनका विरुद्धमा दृढा दोषारोपण गरिएका थिए कि उनको भाषा मधुर, अलङ्कारले विभूषित अस्खलित थियो औ श्रोतालाई हर्षोन्मादका स्वप्न-जगतहरूतर्फ खिँच्चथ्यो, मैले सदैव अनुभव गरे कि वास्तवमा उनका शब्दहरूमा प्रचुर सार-तत्व थियो औ साथै उनले हाम्रा समक्षमा अनुसरण गर्नको निम्ति एउटा आदर्श प्रस्तुत गरिन् । हामीले पुग्नुको निम्ति एउटा चन्द्रमा थियो, हामीले असलको निम्ति अथवा 'एउटा एकवद्ध राष्ट्र औ अझ विस्तृतरूपमा एक संयुक्तविश्वको निम्ति कार्य

गर्नु थियो । 'एकता' नै भारतको संकेतिक भाषा हुनुपर्छ । साथै कार्यान्वित गरिनलाई सुधारहरू र भिडनका निम्ति दुष्कर्महरू थिए, विजय प्राप्त गर्नको निम्ति स्वतंत्रता र विस्तार गर्नको निम्ति शान्ति थियो औ अन्यमा समस्त जाति धर्म र सम्प्रदायहरूमा प्रेम र करुणाको पृष्टि गर्नु थियो । मलाई सम्झना हुन्छ कि सरोजिनी नायडुले दिएकी कुनै वक्तृताबाट हाँप्रो यो इहलौकिक जीवनलाई पखेटा प्राप्त भएको अनुभव नगरीकन हामी कहिल्यै पनि त्यसै फिरेनी, जसलाई हाँप्रो आफ्नै उत्साह र कठोर परिश्रमद्वारा विकसित गराउनु थियो । मानवताको विकासको निम्ति प्रायः कुनै विश्राम वा विलम्ब नगरी कठोर परिश्रम गर्नु नै उनका अन्तिम आदर्श-वाक्य थियो । आशा र गरिमापूर्ण एउटा नवीन विश्वको निर्माण गर्नु नै प्रत्येक पुरुष वा नारीको कर्तव्य थियो ।

अनि यसरी यो निभीक नारी जीवित र कार्यरत रहिन् औ अन्यसम्म उनका आफ्नै अनादि स्वप्नहरूको परिपूर्णताको चाहना राख्दै गरिमापूर्ण एकाकीपनमा बितेर गइन् । हामीले हिंसा क्रोध र प्रतिशोधमा होइन तर पूर्वका साँचा सन्ततिहरूसरह साहसमा धैर्य र अन्यसम्म दृढ रहेर जिउनपर्छ, आत्माको वृहत सैन्य तयार पारेर, हरिश्चन्द्रको जस्तो उत्साह लिएर, उसले असंख्या वाधाहरू र आफ्नो कार्यमा अनेकौँ परिक्षामाहरूलाई अन्यमा परास्त तुल्याए, त्यसरी नै हामीले पनि हाँप्रै युगमा विश्वको सम्मुख यो प्रमाणित गर्न पर्नेछ कि आत्मा चिर-स्थायी रहन्छ, औ आत्मा अमर छ औ हामी आफ्नो वंशको पूर्खा हुनमा योग्यका छौँ, किनकि हामी सत्यका वास्तविक परिचारक र रक्षकहरू हौँ ।

संदर्भिका

१. सङ्गस, अघोरनाथ चट्टोपाध्यायद्वारा व्यक्तिगतरूपले प्रकाशित, १८९६ ।
२. दि गोल्डन थ्रेसहोल्ड, डब्ल्यु हेनीमेन, लन्दन, १९०५ ।
३. दि बर्ड अफ टाइम, विलियम हेनीमे न, लन्दन, १९१२ ।
४. दि ब्रोक्न विङ्ग, विलियम हेनीमेन, लन्दन, १९१७ ।
५. दि सैप्टई फ्लुट, डड, मिड एण्ड कं० जोसेफ असलैडण्डरको प्रस्तावना सहित, १९३७ ।
६. दि सैप्टई फ्लुट, किताबिस्तान, भारतमा प्रथम प्रकाशित, १९४३, द्वितीय प्रकाशन, १९४६ ।
७. दि गिफ्ट अफ इण्डिया, हैदराबाद लेडीज वार रिलीफ एसोसिएशनको रिपोर्टबाट पुनः प्रकाशित, १९१४-१४ ।
८. गोपालकृष्ण गोखले, बम्बे क्रनिकलमा प्रथम प्रकाशित एक पुस्तिका ।
९. दि सोल अफ इण्डिया, प्रथम संस्करण, हैदराबाद डेक्कन, १९१७ ।
द्वितीय संस्करण, दि केम्ब्रीज प्रेस, मद्रास, १९१९ ।
उपरोक्त पुस्तकहरू सरोजिनी नायडुका हुन् ।
१०. स्पिचेस एण्ड राइटिङ अफ सरोजिनी नायडु, जी० ए० नाटेसन एण्ड क०, मद्रास ।
द्वितीय र तृतीय संस्करणहरू ।
११. ग्रेट वुमेन अफ इण्डिया, कमला सट्टियानाधन, लङ्गमयान्स, इण्डियन रिडिङ्ग बुक्स १९३० ।
१२. लाइफ एण्ड माइसेल्फ डान एप्रोचिड नून, हरिन्द्रनाथ चट्टोपाध्याय, प्रथम खण्ड, नालन्दा पब्लिकेशन्स, बम्बई ।
१३. दि लेडीज म्यागेजीन १९०१-१९१७, के० सट्टियानाधनद्वारा सम्पादित ।
१४. मेन एण्ड वुमेन अफ इण्डिया, मई, १९०६ ।
१५. सरोजिनी नायडु, ए. झा, एक व्यक्तिगत प्रकाशन ।
१६. इण्डियन राइटिङ्ग इन इङ्गलिश के. आर. श्रीनिवास आयङ्गर, एसिया पब्लिशिंग हाउस, १९६२ ।

१७. दि रेनेसान्स अफ इण्डिया जेम्स एच. कजिन्स, गणेश एण्ड क., मद्रास ।
 १८. वुमेन एफ इण्डिया, प्रधान सम्पादक तारा अली बेग, पब्लिकेशन्स डिविजन, १९५८ ।
 १९. वुमेन विहाइण्ड महात्मा गांधी, एलीनर मोर्टन, म्याक्स रेनहाईट, लन्दन, १९५४ ।
 २०. अ बञ्च अफ ओल्ड लेटर्स, एसिया पब्लिशिंग हाउस, १९५८ ।
 २१. माइ डेज विथ गान्धी, निर्मल के बोस, निशाना, १९५३ ।
 २२. मिसन विथ माउण्टबेटन, एलन क्याम्पबेल जोन्सन ।
 २३. जेस्टिङ्ग पिलेट, आल्डस हक्सले, चट्टो एण्ड विण्डस, १९३१ ।
 २४. दि नेकेड फकिर, रोबर्ट बर्नेस, विक्टर गोलंक्ज, लन्दन, १९५४ ।
 २५. आइ गान्धी, जोन हाइनस होम्स, एलन एण्ड अन्विन, लन्दन, १९५४ ।
 २६. दि अवेकनिङ्ग अफ एसियन वुमेनहूड, मागरेट इ० कजिन्स, गणेश, मद्रास, १९२२ ।
 २७. यंग इण्डिया, अप्रैल ११, १९२९ ।
 २८. दि लीडर, फरवरी १८, १९४८ ।
 २९. दि गोल्डन ट्रेजरी अफ इण्डो-एंग्लियन पोयट्री, १८२९-१८६५, सम्पादक, बी. के. गोकक, साहित्य अकादमी ।
 ३०. इण्डो-इंग्लिश पोयट्री, पी. सी. कोटोकी, डिपार्टमेण्ड अफ पब्लिकेशन्स, गोहाटी युनिवर्सिटी, १९६७ ।
 ३१. इण्डो-इंग्लिश लिटरेचर इन दि नाइन्टिन्थ सैन्चुरी, जोन बी. अल्फान्सो-कर्काला, दि लिटरेरी हाफइयरली, युनिवर्सिटी अफ मैसोर ।
 ३२. क्रिटिकल एक्सेज आन इण्डियन रराइटिङ्ग इन इंग्लिश, सम्पादक, एम. के. नायर, एस-क, देशाई, जी. एस अमुर कर्णाटक युनिवर्सिटी, धारवार, १९६८ ।
 ३३. दि स्वान एण्ड दि इगल, बी. सी. नरसिंहैया, इण्डियन इस्टिड्युट अफ एडवासज स्टडीज, सिमल, १९६९ ।
 ३४. दि टु फोल्ड वोइस, एस्सेज आन इण्डियन राइटिङ्ग इन इंग्लिश, सम्पादक जी. वी. के.) राघवाच्युलु, नवोदया पब्लिसर्स ।
 ३५. एसियन रिलेसन्स, रिपोर्ट अफ दि प्रोसिडिङ्गस एण्ड डोकुमेण्ट अफ दि फर्स्ट एसियन रिलेसन्स कन्फरेन्स, नयी दिल्ली, १९४६, एसियन रिलेसन्स अर्गनिजेसन्स, नयी दिल्ली, १९४८ ।
 ३६. दि आक्सफोर्ड बूक अफ इंग्लिश मिस्टिक वर्स, क्लेरेण्डन प्रेस, आक्सफोर्ड, १९१७ ।

३७. दि हिस्ट्री अफ दि इण्डियन नेशनल कांग्रेस, महात्मा सितारमैय्या, पद्मा पब्लिकेशन्स, बम्बई, १९४६-४७ ।
 ३८. मोडर्न इण्डियन पोयट्री इन इंग्लिश, एन्थोलजी एण्ड क्रेडो, सम्पादक, पी. लाल, राइटर्स वर्कशप, कलकत्ता ।
 ३९. सरोजिनी नायडु, पद्मिनी सेनगुप्त, एसिया पब्लिशिंग हाउस, १९६६ ।

□ □ □